

Murâbıtlar Devleti'nde Fukahanın Konumu

The Condition of the Jurists in the Almoravid Dynasty

Emine Nurefşan DİNÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Namık Kemal Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Assistant Professor, Namık Kemal University

Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric

Tekirdağ, Turkey

endinc@nku.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-5381-7386

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 22 Mayıs / May 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 13 Kasım / November 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Dinç, Emine Nurefşan. "Murâbıtlar Devleti'nde Fukahanın Konumu". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019): 871-910.

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Kuzey Afrika'da kurulan bilâhare Endülüs bölgesini topraklarına dâhil eden Murâbitlar Devleti 448-543 (1056-1147) yılları arasında hüküm sürmüştür. Murâbitlar Devleti'nin temeli Kuzey Afrika'daki kabileler arasında irşad ve tebliğ faaliyetinde bulunan ve bu maksatla bir ribat kuran Mâlikî fakihî Abdullah b. Yâsîn tarafından atılmıştır. Mâlikî mezhebine mensup olan ve bu mezhebin esas alınması hususunda büyük hassasiyet gösteren Murâbitlar Devleti emîrleri devletin kuruluş gayesine sadık kalmışlar, karar alırken fakihlere danışmışlar, onların fetvâları ve tavsiyeleri doğrultusunda devleti yönetmişlerdir. Bu durum fakihlerin tesir sahasının oldukça geniş olmasına sebebiyet vermiştir. Murâbitlar Devleti, fakihlerin bu devlette büyük bir otoriteye sahip olmaları ve bilhassa onların fetvâları ile vuku bulan hadiseler sebebiyle yıkılışından itibaren çeşitli değerlendirmelere konu olmuştur. Bu devlete son vererek bu devletin topraklarında hüküm süren Muvahhidler, müsteşrikler ve bir kısım araştırmacılar Murâbitlar Devleti'ne tamamen olumsuz bir bakış açısıyla yaklaşmış, çeşitli ithamlarda bulunmuşlardır. Diğer taraftan bilhassa son dönemlerde bu suçlamalara cevap niteliği taşıyan çalışmalar da yapılmış, eserler ortaya konulmuştur.

Bu çalışmada öncelikle Murâbitlar Devleti'nde en önemli makam olarak kabul edilen kâdılık makamını ihraz eden fakihlerin yetki ve sorumlulukları hakkında bilgi verilmiştir. Sonrasında devletin zirve döneminde hüküm sahibi olmuş Yûsuf b. Taşfîn ve Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'in fakihlerle ilişkileri ile fakihlerin bu emîrlerin döneminde cereyan eden önemli hadise ve kararlardaki rolü ele alınmıştır. Çalışmanın son kısmında ise Murâbitlar Devleti'nde fakihlerin konumu ve etkisi ile alakalı olarak yapılan değerlendirmelere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Murâbitlar, Fukaha, Mâlikî Mezhebi, Kuzey Afrika

Abstract

The Almoravid dynasty, which conquered the region of Andalusia in North Africa, reigned between the years 448-543 (1056-1147). The foundation of the Almoravid dynasty was laid by Mâlikî scholar Abdullah b. Yasin, who established a small fortification for the act of showing the true path and communication among the tribes in North Africa. The emirs of the Almoravid

dynasty, who belonged to the Mâliki sect and showed great sensitivity to the prioritization of this sect, remained faithful to the establishment purpose of the state, consulted the scholars in their decisions and applied their fatwas and recommendations. This situation caused the influence area of the scholars to be quite wide. The Almoravid dynasty has been subject to various evaluations since its collapse, especially due to the fact that the scholars had great authority and the events that occurred with their fatwas. The Almohads -who put an end to this state and reigned on its territory-, the orientalist and also some researchers have approached the Almoravid dynasty from a completely negative point of view and made various accusations. On the other hand, the studies which respond to these accusations have been made and the works have been created in this respect especially in later periods.

In this study, the authorities and responsibilities of the scholars, who had the authority to judge which was accepted as the most important authority in the Almoravid dynasty, were explained in the first place. Then, the relations of Yusuf b. Tashfin and Ali b. Yusuf b. Tashfin, who reigned during the peak periods of the state, with the scholars and the role of the scholars in important events and decisions were discussed. In the last part of the study, the position and influence of the scholars in the Almoravid dynasty were evaluated.

Keywords: Almoravid, al-fukaha, Maliki school, North Africa

Giriş

Ulema tarih boyunca müslüman toplumlar nezdinde önemli bir mevki ihraz etmiştir. Tedris ve telif çalışmaları, vaaz ve irşad faaliyetleri yanında üstlendikleri adli ya da bürokratik görevlerle gerek idareciler gerek toplumlar üzerinde önemli tesirler bırakmışlardır. Kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşıldığına göre bu vakıa Mağrip ve Endülüs bölgesinde kurulmuş olan Murâbitlar Devleti'nde üst bir seviyede gerçekleşmiştir. Murâbitlar Devleti emîrleri âlimlere ve bilhassa fakihlere¹ büyük bir teveccüh göstermiş, kararla-

¹ Mağrip bölgesine mensup olan Makkarî (v. 1041/1632) kendi devrinde bu bölgede "fakih" in, Şark' taki "kâdi" ya tekabül ettiğine dikkat çekmiştir. Makkarî'nin bildirdiği bu durumun Murâbitlar Devleti dönemi için de söz konusu olması muhtemeldir. Zira bu çalışmada da ortaya konulduğu üzere bu devlette kadılık makamına büyük önem verilmiştir. Makkarî'nin verdiği bilgiye göre bununla birlikte bu bölgelerde kimi zaman tebcil maksadıyla fıkıh ilmi haricindeki ilimlerde ihtisas kesbetmiş diğer âlimler için de fakih kelimesi kullanılmıştır. Zira sözkonusu devirde bu bölgelerde bu kelime en yüksek

rında onlara danışmayı, onların fetvâlarını esas almayı itiyat haline getirmişlerdir. Bu duruma bağlı olarak, fakihler gerek siyasî gerek toplumsal alanda büyük bir nüfuz elde etmişler, devrin tarihî sonuçları olan hadiselerinde mühim rollere sahip olmuşlardır. Adını Mâlikî fakihî Abdullah b. Yâsin'in (v. 451/1059) kurduğu ribattan alan Murâbitlar Devleti bu sebepten kimi araştırmacılar tarafından "fukaha devleti" olarak isimlendirilmiştir.²

Murâbitlar Devleti'nde idareciler ve fukaha sıkı bir şekilde Mâlikî³ mezhebine bağlanmış, bu mezhebi ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebi olarak gör-

bir nitelemeyi ifade etmektedir. Makkarî fıkıh ilmine öncelik ve özel bir ehemmiyet veren Murâbitlar'ın da bu kabule sahip olduklarını, bu sebepten büyük emirlerini de fakih olarak vasıflandırdıklarını belirtmiştir. Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî, *Nefhu't-tîb fi ğusni'l-Endelesü'r-ratîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut-Lübnan: Dâru Sâdır, 1997), 1/221; Sallâbî ise Mağrib ehlinin Maşrik ehlinen farklı olarak "fakih" kelimesini şer'î hükümleri bilen kimseler için kullandıklarını ifade etmektedir. Ali Muhammed es-Sallâbî, *Fikhu't-temkîn 'inde devleti'l-Murâbitîn* (Kahire: Müessesetü İkra', 1427/2006), 159.

² Ömer b. Hamâdî, *el-Fukaha fi asri'l-Murâbitîn* (Tûnis: Câmiatu Tûnis, Master Tezi, 1987), 3.

³ Murâbitlar Devletinin hüküm sürdüğü Kuzey Afrika ve Endülüs büyük ölçüde Mâlikî mezhebinin intişar ettiği, yaygın olarak benimsendiği bölgelerdir. Kaynaklarda Mâlikî mezhebinin bu bölgelerde yayılmasına sebebiyet veren çeşitli âmillerden bahsedilmiştir. Bu âmillerden biri Hicaz'a yapılan yolculuklardır. İbn Haldûn (v. 808/1406) bu bölgelerden yapılan yolculukların istikametinin çoğunlukla Hicaz olduğunu ve bu bölgede son bulunduğunu ifade etmiş, Hicaz'a gidenlerin, ilim merkezi olan Medine'de hayatta olduğunda İmam Mâlik'ten, bu imamın vefatından sonra da talebelerinden ilim tahsil ettiklerini, memleketlerine döndüklerinde de onun mezhebinin taklid ettiklerini anlatmıştır. İbn Haldûn ayrıca Mağrib ve Endülüs'lüler'in bedevî olup bedavette Hââicaz ehline benzemelerinin de bu mezhebi benimsemelerinde etkili olduğu görüşündedir. (Ebû Zeyd Velîyyuddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed İbn Haldûn el-el-Hadramî el-İşbili, *Dîvânu'l-mübtede' ve'l-haber fi târihi'l-Arab ve'l-Berber ve men âsarahum min zevî'se'ni'l-ekber*, thk. Halil Şehhâde (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), 568. Bu hususla alakalı olarak Abbâs el-Cerrârî de paralel bir açıklama yapmış, Mağrib ehlinin tabiatları muktezasınca basitlik ve açıklığa meyyl olup felsefî nazariyelerden, tekellüflü uzak tevillerden kaçtıklarını, İmam Mâlik'in nassa ve nakle dayanan mezhebinin de bu açıdan onlara uygun geldiğini ifade etmiştir. (Abbâs el-Cerrârî, "et-Teyyârü'l-fikhiyyi'l-Murâbitî ve medâ te'sirihî 'ale'l-fikri ve'l-edeb", *Alantologia*, (Erişim 12.12.2017)); Bununla birlikte Mağrip ve Endülüs'lüler'in bedavette Hicazlılar'a benzediği görüşünü reddeden araştırmacılar da bulunmaktadır. Mesela Necmeddîn Hentâti bu dönemlerde Medine için bedavetin söz konusu edilemeyeceğini aynı istikamette kanaate sahip başka araştırmacıların görüşlerini de naklederek ifade etmiş, söz konusu devirde Mağrip ve Endülüs bölgelerinin de bedavetten uzak olduğunu belirtmiş, bilakis bu bölgelerde söz konusu devirlerde medenî bir hayatın yaşandığını savunmuştur. Necmeddîn Hentâti, *el-Mezhebü'l-Mâlikî bi'l-garbi'l-İslâmî ila muntasîf'l-karî'l-hâmisi'l-hicrî el-hâdî 'aşera el-mîlâdî* (Tûnis: Tebrûz-Zaman, 2004), 65-69.

Endülüs'te ilk dönemlerden itibaren devlet otoritesi ile desteklenmiş olması da Mâlikî mezhebinin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu hususla alakalı olarak İbn Hazm (v. 456/1064) Hanefî mezhebi ile Mâlikî mezhebinin intişarlarında devlet otoritesinin etkili olduğu görüşünü dile getirmiş, İmam Mâlik'in talebesi olan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin (v. 234/849) Emevî sultanının yanında mühim bir konumda bulunduğunu, Endülüs'te onunla istişare edilmeksizin hiçbir kâdının görevlendirilmediğini

müş, ona aykırı telakki ettikleri fikir ve uygulamalara karşı durmuşlardır. Mâlikî mezhebine olan bu sıkı bağlılık Murâbitlar Devleti'nin hükümlerine süresince devam etmiştir. Murâbitlar Devleti'nin son hükümdarlarından Taşfîn b. Ali b. Yûsuf'un (537-539/1143-1145), Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ali, el-Fakîh el-Kâdî Ebû Muhammed b. Cehhâf (v. 547/1152) ile birlikte diğer fakihlere, vezirlere ve tüm Belenseliler'e gönderdiği resmî yazı, Murâbitlar'ın Mâlikî mezhebine bağlılıklarını ve diğer mezheplere bakışlarını açık bir şekilde aksettirmektedir. Bu resmî yazıda fetvâ ve ahkâmda selef-i salihinin ittifak ettikleri hususların esas alınması, şûrânın da bu esaslar üzere yürütülmesi, bu konularda sadece İmam Mâlik'in (v. 179/795) mezhebine tâbi olunması, hiçbir kâdının, hiçbir müftünün onun mezhebinden farklı bir hüküm vermemesi, haramlarla ve helallerle alakalı hususlarda sadece onun mezhebine uyulması kesin bir şekilde emredilmiştir. Aynı yazıda fetvâda İmam Mâlik'in mezhebinden ayrılan ve onun dışındaki imamlara meyleden kimselerin kendi kafalarına göre hareket edip hevalarına uymuş olabilecekleri da vurgulanmıştır.⁴

Murâbitlar akîdevî olarak Selef mezhebini esas almışlardır. Nitekim bu bölgelerde İbn Tûmert'e kadar itikatta Selef mezhebine tabi olunmuştur.⁵ Muvahhidî tarihçi Merrâkûşî (v. 647/1249-1250) eserinde Murâbitlar'ın kelimine bakışı ile alakalı olarak genel bir yargıya yer vermiş, bu devlette kelimine ilmi ile uğraşanların tekfirine hükümlendiğini, fakihlerin emîrî-

---

ifade etmiştir. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî ez-Zâhirî, *Resâlu İbn Hazm el-Endelüsî*, nşr. İhsân Abbâs (Beyrût-Lübân: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsat ve'n-Neşr, 1987), 2/229; Selâvî de eserinde İbn Hazm'ın görüşünü nakletmiş, ayrıca bu hususla alakalı bir başka rivayete daha yer vermiştir. Bu rivayete göre Mâlik b. Enes Hicaz'a giden hacılara Emevî sultanı Abdurrahman b. Muâviye'nin (138-172/756-788) siretini sormuş, onlar da cevaben hükümdarlarının arpa yiyip yün giydiğini, Allah yolunda cihad ettiğini anlatmışlardır. Bunun üzerine İmam Mâlik "Allah keşke bizim haremimizi de onun gibi biri ile süslese." şeklinde bir temennide bulunmuştur. Bu durumu haber alan sultan tebaasını Mâlikî mezhebine yönlendirmiş, mezhebin Endülüs'te yayılmasını sağlamıştır. Şihâbuddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid b. Muhammed en-Nâsirî ed-Der'î el-Caferî es-Selâvî, *el-İstiksâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-aksâ*, thk. Cafer en-Nâsirî-Muhammed en-Nâsirî (Dâru'l-Kitâb-ed-Dâru'l-Beydâ), 1/195; ayrıca bk. Makkarî, *Nefhu't-tîb*, thk. İhsan Abbas, 1/221; 2/10.

⁴ Huseyn Mu'nis, *Nusûs siyâsiyye 'an fetratî'l-intikal mine'l-Murâbitîn ile'l-Muvahhidîn* (Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1420/2000), 17-20.

⁵ Selâvî, *el-İstiksâ*, thk. Cafer en-Nâsirî-Muhammed en-Nâsirî, 1/196; Bununla birlikte bazı kaynaklarda Murâbitlar'ın Eş'arî mezhebine mensup oldukları da belirtilmiştir. Mesela bk. Necîb Zebîb, *el-Mevsûatu'l-âmmâ li târihi'l-Mağrib ve Endelüs* (Beyrût: Dâru'l-Emîr li's-Sekafe ve'l-'Ulûm, 1415/1995), 2/304. Ancak aynı kaynağın 298. sayfasında Murâbitlar'ın kelimine ilmini ve mantığı reddettikleri de ifade edilmiştir.

müsliminin yanında kelim ilminin bid'at olduğunu bildirdiklerini iddia etmiştir.⁶ Ancak Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'in (500-537/1106-1143) İbn Rüşd el-Cedd'e (v. 520/1126) sorduğu bir sorudan ve bu soruya İbn Rüşd'ün verdiği cevaptan kelim ilminin ve kelim âlimlerinin reddedilmediği, aksine onlara karşı tavrı sergileyenlere karşı bir duruşun olduğu neticesi çıkmaktadır.⁷

Mâlikî mezhebi esaslarına uygun olarak idare edilen Murâbitlar Devleti'nin bu mezhebin Mağrip ve Endülüs'te kökleşip güç kazanmasına ve yayılmasına mühim katkıda bulunduğu hususu da vurgulanmalıdır. 8

Bu çalışmada, fakihlerin Murâbitlar Devleti'ndeki konumu ve etkisi ele alınmıştır. Çalışmanın ilk kısmında fakihlerin sosyal ve siyasi konumları ile onların emîrlerle münasebetleri ele alınmıştır. Ancak Murâbitlar Devleti'nin tüm emîrlerinin fakihlerle olan münasebetlerini bahis konusu yapmak bu çalışmanın boyutlarını aşmaktadır. Bu bakımdan sonraki kısımda Murâbitlar Devleti'nin kuruluş felsefesini göstermesi açısından devletleşmeye giden yola hangi gayelerle girildiği hususuna değinilmiş, sonrasında Murâbitlar'ı zirve dönemlerine taşıyan Yûsuf b. Taşfîn (465-500/1073-1106) ve Ali b. Yûsuf b. Taşfîn dönemlerinde yaşayan fakihlerin bu hükümdarlar üzerindeki etkileri

⁶ Abdülvâhid b. Ali b. et-Temîmî el-Merrâkûşî, *el-Mu'cib fi telhîs-i ahbârî'l-Mağrib min ledün fethi'l-Endelüs ilâ âhiri asri'l-Muvahhidîn*, thk. Salâhaddin el-Huvârî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2006), 131.

⁷ Ali b. Yûsuf b. Taşfîn bahsi geçen sorusunda İbn Rüşd'den Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (v. 324/935), Ebû İshak el-İsferâyîni (v. 418/1027), Ebû Bekr el-Bâkîllânî (v. 403/1013), Ebû Bekr b. Fûrek (v. 406/1015) ve Ebu'l-Meâlî'nin (İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî) (v. 473/1085), Ebu'l-Velîd el-Bâcî'nin (v. 474/1081) isimlerini vermiş, bu zevatın durumlarını kendisine beyan etmesini istemiş, ayrıca bu ve Eş'arî mezhebine mensup diğer zatlardan yüz çevirip onların dalalet üzere olduklarına inanan, onları tekkir eden kimselerin durumlarını da sormuştur: "Bu kimselere ne söylenmeli, onlara ne yapılmalıdır? Onlar kendi hallerine mi bırakılmalı yahut onların bu ifratlarına son mu verilmelidir? Onların bu durumları itikadlarına zarar verir mi? Arkalarında namaz kulmak caiz olur mu?"

İbn Rüşd bu soruya şu şekilde cevap vermiştir: "Bu âlimler hidayet ve hayır yolunun imamlarıdır ve uyulması vacip olan kimselerdir. Zira onlar şeriat'a yardım ediyorlar. Ehl-i dalâletin şüphelerini ortadan kaldırıyorlar. Müşkül meseleleri açığa kavuşturuyorlar. Tedeyyün edilmesi gereken inanç esaslarını açıklıyorlar. Dinin asılları bilinmeden fûrtü bilinemez. Bu zatlar dinin asıllarını bilen âlimlerdir. Onların faziletlerini ve önde gelen âlimler olduklarını ikrar etmek vaciptir. Onların dalalet ehli olduklarına ancak gabi ve cahil ya da haktan yüz çevirmiş bid'atçı inanabilir. Bu kimselerden cahil olanlarının idrak etmelerini sağlamaya çalışmak, fâsık olanları ise tedip etmek gerekir. Bid'atçıye ise tevbe etmesi teklif edilir. Tevbe etmezse cezalandırılır." *Fetâvâ İbn Rüşd li-Ebi'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî el-Mâlikî*, thk. el-Muhtâr b. et-Tâhir et-Telîlî (Beyrüt-Lübân: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1407/1987), 802-805.

⁸ İbn Hazm, *Resâilu İbn Hazm el-Endelüsî*, thk. İhsan Abbas, 3/23; Muhammed b. Ahmed İbn Şakrûn, *Mezâhiru's-sikafeti'l-Mağribiyye*, (Mağrib: Dâru's-Sikafe, 1406/1985), 192-193.

ve tarihî açıdan mühim sonuçları bulunan fetvâları konu edilmiştir. Ali b. Yûsuf b. Taşfîn döneminin son zamanlarında devletin zayıflamaya başlaması ile birlikte fakihlerin otoriteleri de giderek zaafiyete uğramıştır. Nitekim devlet Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'in vefatından çok kısa bir süre sonra yıkılmıştır.⁹ Çalışmanın son bölümünde ise Murâbitlar Devleti yönetiminde fukahanın etkili bir konuma sahip olması hususu ile alakalı çeşitli yorum ve değerlendirmelere yer verilmiştir.

1. Murâbitlar Zamanında Fukahanın Sosyal ve Siyasî Konumu

Murâbitlar zamanında fakihler; bilhassa kâdılar mühim bir mevkiye sahip olmuş, siyâsî ve toplumsal hayatı büyük ölçüde etkilemişlerdir. Murâbitlar Devleti'nde özellikle kâdılık makamına büyük önem verilmiştir. Murâbitlar'da en yüksek kazâî makam ise kâdılcemâalık müessesesidir.¹⁰ Bir sonraki bahiste yer verilen örneklerde de görüldüğü üzere emîrler devletin siyasetinde ve umumu ilgilendiren meselelerde büyük yetki ve otoriteye sahip olan kâdılcemâalara danışmış, diğer devlet görevlilerini de kâdıların hükmüne uygun davranmakla yükümlü tutmuşlardır. Yûsuf b. Taşfîn, Kurtuba kâdısı İbn Hamdîn'e (v. 508/1104) gönderdiği yazıda Murâbitlar cemaatinin kâdının hükmettiği her hakka teslim olacaklarını ve itiraz etmeyeceklerini ifade etmiştir. Yûsuf b. Taşfîn bu yazıda İbn Hamdîn'e devlet görevlilerinden birinin zulmünün kesinleşmesi durumunda onu azil yetkisi ile birlikte suçluları çeşitli şekillerde cezalandırma salahiyeti de vermiş, ondan hakkı hak sahibine iade etmesini istemiştir.¹¹ Ali b. Yûsuf b. Taşfîn ve oğlu Taşfîn b. Ali b. Yûsuf zamanında da devlet görevlilerinin kâdının hükümlerine itiraz etmelerine müsamaha gösterilmeyeceği kesin bir dille ifade edilmiştir.¹² Murâbitlar Devleti emirleri ayrıca yanlarında "el-fukahâu'l-müşâvirûn" olarak isimlendirilen

⁹ İsmail Yiğit, "Murâbitlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/153.

¹⁰ "Kâdı'l-cemâa" kavramı Endülüs'te ihdas edilmiş bir kavramdır. "Cemâa" kelimesi ile "cemâatu'l-kudat" yani kâdılar cemaati kasdolunmaktadır. Bu kavram ilk olarak Kurtuba kâdısı Yahyâ b. Yezid et-Tecîbî (v. 242) zamanında kullanılmıştır. Selâme Muhammed Selmân el-Hirefî, *el-Ahvâlu's-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri't-tatavvuru'l-hadâriyyi li-deoleti'l-Murâbitîn fi 'ahdi 'Aliyy-ibn-i Yûsuf b. Taşfîn (500-537)*, (Mekketü'l-Mükerrreme: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Master Tezi, 1402/1982), 294.

¹¹ Hirefî, *el-Ahvâlu's-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri't-tatavvuru'l-hadâri*, 296.

¹² Hirefî, *el-Ahvâlu's-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri't-tatavvuru'l-hadâri*, 297; Muhammed b. İbrâhîm b. Sâlih el-Huseyn Ebâ'l-hayl, *Cuhûdu 'ulemâi'l-Endelüs fi's-Sirâ' mea'n-nasârâ hilâle 'asri'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn* (Dâru Estdâi'l-Müctema' li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1419/1998), 125-126.

ilmî kudrete sahip âlimler bulundurmuşlar, onları “ehlü’ş-şûrâ” olarak kabul etmişlerdir.¹³

Kādılcemâalık makamı Endülüs ve Mağrib için ayrı olarak nizamlanmıştır. Mağrip’teki kādılcemâalık makamının merkezi Merâkeş,¹⁴ Endülüs’teki kādılcemâalık makamının merkezi ise Kurtuba’dır. Ayrıca Endülüs bölgesi üç büyük kazâî bölgeye ayrılmıştır. Mağrib’in de bu şekilde kazâî bölgelere ayrılmış olması muhtemeldir.¹⁵ Şehir, köy gibi yerleşim birimlerine kādılcemâaya vekaleten görevini icra edecek, daha az yetkilere sahip kādılar tayin edilmiştir. Kaynaklarda Ali b. Yûsuf b. Taşfîn zamanında devlette önde gelen kimse ya da zümrelerin arasında vuku bulan nizalara bakan “sâhibu’l-eşraf”lık makamının olduğu,¹⁶ ordu ile alakalı davaların görülmesi için ayrıca kādıların atandığı bilgisine de yer verilmiştir.¹⁷ Ali b. Yûsuf b. Taşfîn’in bir yazısından anlaşıldığına göre de kādılcemâa ahkâm kādılarının atanmasında, azlinde ve gerekli durumlarda cezalandırılmasında mutlak otoriteye sahip kılınmıştır.¹⁸ Hisbe, iftâ, mezâlim, şûrâ teşkilatları da kādılcemâyaya bağlı olarak tanzim edilmiştir.¹⁹

Merrâküşî’nin verdiği bilgiye göre Ali b. Yûsuf b. Taşfîn zamanında kādıların yanında dört müşavir fakih bulunmuştur. Hatta bu sebepten bu dönemde Endülüs’te fakihlerin sayısı diğer devirlerle kıyaslanamayacak kadar artmıştır.²⁰ Kādılara yardım için kâtipler de görevlendirilmiştir. Bu görevlilerin kazâyı, hükümleri ve şurûtu bilen kimseler olmasına dikkat edilmiştir. Kâdı gerekli olduğunda “a’vân” olarak isimlendirilen şurtadan da yardım almıştır.²¹

Bu dönemin meşhur fakihlerinden Muhammed b. Ahmed b. Abdûn et-Tecîbî’nin (v. 529/1134-1135) hisbe risalesinde kâdının sorumluluk alanı ile

¹³ Hirefî, *el-Ahoâlu’s-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri’t-tatavvuru’l-hadârî*, 305-306.

¹⁴ Hamdî Abdülmünim Muhammed Huseyn, *et-Târîhu’s-siyâsî ve’l-hadârî li’l-Mağrib ve’l-Endelüs fi asri’l-Murâbitîn* (Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmia, 1997), 287.

¹⁵ Hirefî, *el-Ahoâlu’s-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri’t-tatavvuru’l-hadârî*, 293-294.

¹⁶ Hamdî, *et-Târîhu’s-siyâsî ve’l-hadârî*, 289.

¹⁷ Hamdî, *et-Târîhu’s-siyâsî ve’l-hadârî*, 291; Sallâbî, *Fıku’t-temkîn*, 162-163.

¹⁸ Hirefî, *el-Ahoâlu’s-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri’t-tatavvuru’l-hadârî*, 304.

¹⁹ Hirefî, *el-Ahoâlu’s-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri’t-tatavvuru’l-hadârî*, 304.

²⁰ Merrâküşî, *el-Mu’cib fi telhisi ahbâri’l-Mağrib*, 130.

²¹ Hirefî, *el-Ahoâlu’s-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri’t-tatavvuru’l-hadârî*, 298-299.

alakalı olarak dile getirdiği hususlar kâdının mevkiini net bir şekilde aksettirmektedir. Bu dönemde dinî, kazâî, ticârî, cinâî meseleler yanında idârî meselelerin de kâdının görev alanı içerisinde görüldüğü anlaşılmaktadır. Beytûlmâlin muhafazasından²² muhtesibin atanması, azli ve kontrolüne kadar²³ birçok vazifeye sahip olduğu ifade edilen kâdı, müslümanların aleyhine karar çıkmaması için veziri murakabeyle yükümlü tutulduğu gibi şehrin sahibinin yani valinin hükmüne ve siretine muttali olmakla, onun halini araştırmakla da mükellef görülmüştür. Hatta bu risalede şehrin yöneticisinin büyük meseleleri kâdıya ve sultana bildirmeden uygulamaması gerektiği de ifade edilmiştir.²⁴ Söz konusu risalede liman arazisinin korunup oraya bir bina yapılmasının ya da satılmasının men edilmesi,²⁵ inşaat malzemelerinin yapımı esnasında uyulacak kurallara uygunluğun takibi,²⁶ kadınların emniyetini temin için gidebilecekleri yolların kontrolünün sağlanması,²⁷ alım satımlarda dikkat edilecek kaidelere uyulup uyulmadığının kontrolü,²⁸ çeşitli aldatma usullerine karşı tedbirler alınması,²⁹ halka zarar veren kişilerin takibi,³⁰ saçlarını uzatan kimselerin ikaz edilmeleri ya da saçları traş edilerek tedip edilmeleri,³¹ kadın ve erkeklerin bayramlarda nehri geçerken aynı yoldan yürümelerinin engellenmesi, alım satımda kadınlarla muhatap olacak kimselerin güvenilir kimseler olmalarının temini,³² müslüman müelliflerin eserlerini kendilerine nisbet etmeleri sebebiyle gayrimüslimlere ilim kitaplarının satılmasının men'i³³ gibi gündelik hayatın farklı sahalarına dair birçok meseleye yer verilmiştir. Müellif risalesinin son kısmında ele aldığı hususlara riayet olunmamasının kargaşa ve bozulmalara sebebiyet vereceğini belirtmiş, "Tüm bu şeyleri ıslah edecek olan Nebidir, ancak Nebînin zamanı değilse bu durumda bütün bunlardan kâdı

²² Muhammed b. Ahmed b. Abdûn et-Tecibî, *er-Risale fi'l-kazâ ve'l-hisbe*, (*Selâsü resâil Endelusiyye fi âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib* içinde) thk. Évariste Lévi-Provençal (Kahire, 1955), 10-11.

²³ İbn Abdûn, *er-Risale fi'l-kazâ ve'l-hisbe*, thk. Évariste Lévi-Provençal, 20.

²⁴ İbn Abdûn, *er-Risale fi'l-kazâ ve'l-hisbe*, thk. Évariste Lévi-Provençal, 14-16.

²⁵ İbn Abdûn, *er-Risale fi'l-kazâ ve'l-hisbe*, thk. Évariste Lévi-Provençal, 30.

²⁶ İbn Abdûn, *er-Risale fi'l-kazâ ve'l-hisbe*, thk. Évariste Lévi-Provençal, 36.

²⁷ İbn Abdûn, *er-Risale fi'l-kazâ ve'l-hisbe*, thk. Évariste Lévi-Provençal, 27.

²⁸ İbn Abdûn, *er-Risale fi'l-kazâ ve'l-hisbe*, thk. Évariste Lévi-Provençal, 38.

²⁹ İbn Abdûn, *er-Risale fi'l-kazâ ve'l-hisbe*, thk. Évariste Lévi-Provençal, 42, 55, 56, 58.

³⁰ İbn Abdûn, *er-Risale fi'l-kazâ ve'l-hisbe*, thk. Évariste Lévi-Provençal, 54.

³¹ İbn Abdûn, *er-Risale fi'l-kazâ ve'l-hisbe*, thk. Évariste Lévi-Provençal, 55.

³² İbn Abdûn, *er-Risale fi'l-kazâ ve'l-hisbe*, thk. Évariste Lévi-Provençal, 47.

³³ İbn Abdûn, *er-Risale fi'l-kazâ ve'l-hisbe*, thk. Évariste Lévi-Provençal, 57.

mesuldür." ifadelerini kullanarak kâdının sorumluluğunun önemine ve kapsamının genişliğine vurgu yapmıştır.³⁴ İbn Abdûn'un bu risalesini, Murâbitlar Devleti'nde kâdının sorumluluk sahasında görülen meselelerin bir ifadesi olarak okumak da mümkündür.

Murâbitlar Devleti emîrleri kâdıları hükümlerinde adil davranmaya teşvik etmişlerdir. Mesela Yûsuf b. Taşfîn Ebu'l-Kasım Ahmed b. Muhammed b. Ali et-Tağlibî'ye gönderdiği yazıda ondan kuvvetli olan kimsenin onun adil davranmayacağını ümit etmemesini, zayıfın da adaletinden umudunu kesmemesini sağlayacak şekilde davranmasını istemiştir. Bu yazıda ayrıca herhangi bir zorlama ya da kınamaya aldırış etmeksizin hükümlerde hakka uymasını ve insanlara eşit muamelede bulunmasını tavsiye etmiştir.³⁵

Geniş yetkilerle donatılan kâdıların ehil isimler arasından seçilmesine özen gösterilmiştir.³⁶ Bununla birlikte, kaynaklarda kusurlu olmaları durumunda kâdıların azledildiklerine dair örnek vakıalar da zikredilmiştir. Bu konuyla alakalı dikkat çekici bir misal Yûsuf b. Taşfîn'in hanımı Zeyneb'in (v. 464/1071[?]) İbn Halûf isimli kâdıyı, makamının gerektirdiği şekilde davranmadığı gerekçesi ile azletmesi hadisesidir. Nüfuz sahibi bir hanım olan Zeynep mahremi olmayan evli bir kadını güzellikte ve kemalde tüm kadınlardan üstün bir konumda bulunduğunu söyleyerek metheden bu kâdının azlini emretmiştir. Zeynep kâdının böyle bir davranış sergileyerek haddi aşmış olduğunu ifade etmiş, kazâ vazifesini yapan birinin kendisini bu menzileye düşürmesinin uygun bulunmadığını belirterek azil sebebini açıklamıştır.³⁷

Murâbitlar Devleti'nde fakihlerin geniş yetkilere sahip olup güçlü bir konumda bulunmaları onların toplum nezdinde de büyük bir nüfuz elde etmelerine sebebiyet vermiştir. Bu devirde yaşamış olan bazı fakihlerin mahpusları serbest bıraktırmaları, bir takım askeri yükümlülüklerin ve vergilerin kaldırılmasını sağlamaları gibi çeşitli örnekler bu vakıaya misal olarak zikredilmiş-

³⁴ İbn Abdûn, *er-Risale fi'l-kazâ ve'l-hisbe*, thk. Évariste Lévi-Provençal, 60.

³⁵ Hamdî, *et-Târîhu's-siyâsî ve'l-hadârî*, 286-287.

³⁶ Hirefî, *el-Ahvâlu's-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri't-tataavuru'l-hadârî*, 305-306.

³⁷ Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed b. Abdüddâim el-Kureşî et-Teymî Şihâbuddin en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb* (Kâhire, 1423), 24/265; Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'in İbn Melcûm isimli kadıyı azletmesi vak'asıyla alakalı olarak bk. Hirefî, *el-Ahvâlu's-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri't-tataavuru'l-hadârî*, 299.

tir.³⁸ Bu hususla alakalı olarak Muvvahidî tarihçi Abdülvâhid el-Merrâküşî bilhassa Ali b. Yûsuf b. Taşfîn döneminde küçük büyük tüm işlerin fakihlerle müşâvere neticesinde halledildiğini, tüm işlerin onlara bağlı olduğunu, bu durumun da onların konumunun güçlenmesine, toplumda nazarların kendilerine çevrilmesine sebebiyet verdiğini ifade etmiş, fakihlerin maddî açıdan da geniş imkanlara sahip olduklarını anlatmıştır.³⁹

Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'nin son zamanlarında Murâbıtlar Devleti'nin zayıflama sürecine girmesiyle birlikte fakihlerin otoritesi de sarsılmış, onlar için sıkıntılı günler başlamıştır. 529 (1134) senesinde İşbîliye'de haramları işleyenleri sert bir şekilde men edip cezalandıran Kâdı Ebû Bekr b. el-Mürebî'ye karşı bir ayaklanma çıkmış, bu kâdı isyancılar tarafından görevinden uzaklaştırılmış, katledilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.⁴⁰ Bu dönemde beldesini ve ailesini terketmek mecburiyetinde kalıp maddî varlığını kaybeden başka fakihler de olmuştur.⁴¹

2. Murâbıtlar Devleti Emîrlerinin Fukaha ile İlişkileri

Çalışmanın ilk kısmında da ifade edildiği üzere Murâbıtlar Devleti'nin temeli tamamen dinî gayelerle yola çıkan Mâlikî fakihi Abdullah b. Yâsîn'in Kuzey Afrika'daki kabileler arasında yürüttüğü irşad faaliyeti ile atılmıştır. İlerleyen süreçte Murâbıtlar Devleti emîrleri de devletin kuruluşuna esas teşkil eden fikir ve hedeflere bağlı kalmışlar, izledikleri siyasette dinî gayeleri ön planda tutmuşlar, bunu devrin fakihlerinin rehberliğinde ve desteğinde gerçekleştirmişlerdir. Bu durum fakihlerin birçok mühim siyâsî ve târihî kararda etkili olmalarını netice vermiştir. Çalışmanın bu kısmında öncelikle devletin kuruluş gayesi göstermesi açısından Abdullah b. Yâsîn'in başlattığı hareket ve bu hareketin devletleşme süreci hakkında bilgi verilecektir. Sonrasında fakihlerin Murâbıtlar Devleti'ni gücünün zirvesine taşıyan iki hükümdarın; Yûsuf

³⁸ Ali Raûf Cebr Vâli el-Mâlikî & Mustafa Kâmil Muhammed eş-Şebbânî, "Fukahâu'l-Endelüs ve devrum fi'l-hayâti'l-ictimâiyye hilâle 'asri'l-Murâbitîn (484-520/1092-1134)", *Mecelletü'l-Külliyeti'l-İslâmiyyeti'l-Câmia*, 13/49 (2018), 455; Kaynaklarda bu vakiya verilen örneklerden biri de insanların mühim işlerinin çözülmesi için İbn Rüşd'e müracaat etmiş olmalarıdır. (Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 11/321; *Siyeru A'lâmî'n-nübelâ*, 19/502.)

³⁹ Merrâküşî, *el-Mu'cib fi telhisi ahbâril Mağrib*, thk. Salâhaddin el-Huvârî, 130.

⁴⁰ Hîrefî, *el-Ahvâlu's-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri't-tatavvuru'l-hadârî*, 87-90.

⁴¹ Enver Mahmûd Zenâti, "Devru'l-fukahai fi'l-hayati'l-ictimaiyyeti hilâle asri'l-Murâbitîn", *Devriyye kâne't-târihiyye*, 7/25 (Haziran 2014), 24.

b. Taşfîn ile Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'in karar ve uygulamalarındaki rolleri ele alınacaktır.

2.1. Murâbitlar Devletinin Kuruluşunda Fukahanın Rolü

Murâbitlar'dan önceki zaman diliminde, Kuzey Afrika'da Zenâte kabilesinden müstakil emîrlükler hüküm sürmekteydi.⁴² Çoğunlukla İslâm'ı kabul eden kabilelerin dinî bilgileri çok zayıftı. Kelime-i şehadet ve sınırlı olarak namaz ibadeti dışında başka bir şey bilmiyorlardı.⁴³ Bu emîrlüklerden Cudâle'nin reisi Yahyâ b. İbrahim el-Cudâlî (v. 440/1048-1049) 427'de (1036) hac dönüşü Mâlikî fakih Ebû İmrân el-Fâsî (v. 430/1038-1039) ile görüşüp memleketindeki cehaletten, kötü gidişattan bahsetmiş, ondan talebelerinden birini İslâm'ı öğretmesi ve ahkâmını ikame etmesi için kendisi ile birlikte göndermesini talep etmiştir. Ancak Ebû İmrân el-Fâsî'nin talebeleri zorluğu sebebiyle bu görevi kabul etmekten kaçınmış, bunun üzerine Ebû İmrân el-Fâsî onu Veccâc b. Zellû el-Lumtî'ye (v. 445/1054) göndermiştir. Veccâc b. Zellû ise bu görev için seçkin talebelerinden biri olan Abdullah b. Yâsin'i görevlendirmiştir.⁴⁴ Kaynaklar Abdullah b. Yâsin'i Mâlikî mezhebine mensup, salih, cesur bir zat olarak tavsif etmiş, onun için "fakih" nitelemesinde bulunmuşlardır.⁴⁵

Yahyâ b. İbrahim kendisi ile birlikte Cudâle kabilesine gelen Abdullah b. Yâsin'e emîrlük teklif etmiş, Abdullah b. Yâsin ise "Ben ancak şeriatın hamiliyim, size şeriatın naslarını okur, şeriat'ı açıklar, yolunu gösteririm." cevabını vermiş ve riyaseti önce Yahyâ b. İbrahim'e, onun vefatından sonra 445'te (1053) Yahyâ b. Ömer'e tevdi etmiştir.⁴⁶ Kabileler arasında davet ve irşad faa-

⁴² İsmail Yiğit, "Murâbitlar", 31/152.

⁴³ Abdülvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî, İzzuddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî (Beyrût-Lübân: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997), 8/134.

⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8/134; *el-Hulelü'l-mevşiyye fi zikri'l-ahbârî'l-Merrâküşiyye* li-müellifin Endelüsiyyin min ehli'l-karnî's-sâmî el-hicrî, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme (Rabat: Dâru'r-Reşâd el-Hadîse, 1399/1979), 19-20.

⁴⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8/134; Ebu'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikan el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdır 1994), 7/129; Salâhuddin Halîl b. Aybek b. Abdillâh es-Soğdî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût ve Türki Mustafâ (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs, 1420-2000), 29/78.

⁴⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8: 135; *el-Hulelü'l-mevşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 21-23. *el-Kâmil fi't-târîh*'e göre Abdullah b. Yâsin'in gelmesini sağlayan

liyetine başlayan Abdullah b. Yasin ilk önce saygı ve hürmet görmüştür. Ancak bu kabilelerin İslâm'a aykırı adet ve görenekleriyle ısrarlı bir mücadeleye girmesi kendisine karşı tavır alınmasına sebep olmuştur.⁴⁷ Bu kabileler namaz kılmayı ve zekât vermeyi kabul etmekle birlikte hırsızlık, katl, zina gibi suçların cezalarını uygulamayı,⁴⁸ İslâm'a aykırı adetlerini terketmeyi⁴⁹ reddetmişlerdir. Cudâle kabilesi başta olmak üzere kabileler arasında irşad faaliyetlerine devam eden Abdullah b. Yâsin nehir kenarında kışın küçük bir adacığa dönüşen bir tepeye çekilerek orada ribat kurmuş, kendisine tabi olanlardan bir cemaat tesis etmiş, Murâbitlar olarak isimlendirdiği⁵⁰ bu cemaatini çok sıkı bir disiplinle yetiştirmiştir.⁵¹ *Nihâyetü'l-ereb'* de "Abdullah b. Yasin'in Kur'an'ı ve Sünneti okuyup şeriat'ı öğrettiği ve bunun neticesinde çevresindekilerin fakih oldukları" ifadesi⁵² ile *el-Kâmil fi't-târih'*te Abdullah b. Yasin'in tesis ettiği cemaat için "Fıkıh tahsil ediyorlardı."⁵³ ifadesinden Abdullah b. Yasin'in fıkıh ilmi tedrisine özel bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Kısa süre zarfında söz konusu ribata gelenlerin sayısı giderek artmıştır. Talebelerinin belli bir sayıya ulaşmasından sonra harp başlatan Abdullah b. Yâsin⁵⁴ ilerleyen süreçte civar kabilelerden başlayarak, Mağrip'teki kabileleri itaat altına almış ve giderek hakimiyet sahasını genişletmiştir.⁵⁵ *Târîhu'l-İslâm'*da verilen bilgiye göre hocası, Abdullah b. Yâsin'in kabilelere karşı çok sert ve amansız bir savaş yü-

---

kişi Cevher isimli kişidir. Bu kaynakta Yahya b. İbrahim ve Yahya b. Ömer isimleri geçmemekte, emirliğin Abdullah b. Yasin tarafından önce el-Cevher'e teklif edildiği, onun kabul etmemesi üzerine Ebubekir b. Ömer'i getirdiği bilgisi yer almaktadır. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8/135; Yiğit, "Murâbitlar", 31/152.

⁴⁷ Selâvi, *el-İstiksâ*, thk. Cafer en-Nâsîrî-Muhammed en-Nâsîrî, 2/8.

⁴⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8/135.

⁴⁹ Selâvi, *el-İstiksâ*, thk. Cafer en-Nâsîrî-Muhammed en-Nâsîrî, 2/7-8.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8/135; *el-Hulelü'l-mevşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 21; İbn-i Haldûn, *Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber*, thk. Halil Şehhâde, 6/243.

⁵¹ Ribatta bilhassa namazın vakitlerinde, cemaatla edasına çok önem verilmiştir. Öyle ki İbn İzâri'nin ifadelerine göre bir kimse cemaatla namazdan geri kalsa ona 20 kırbaç cezası verilmiştir. Cemaatla namazdan bir rekâtı kaçırana ise 5 kırbaç cezası verilmiştir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed İbn İzâri el-Merrâküşî, *el-Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. E. Levi-Provençal (Beyrût-Lübnân: Dâru's-Sikâfe, 1983), 4/16; Selâvi, *el-İstiksâ*, thk. Cafer en-Nâsîrî-Muhammed en-Nâsîrî, 2/19.

⁵² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînüni'l-edeb*, 24: 257.

⁵³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8/136; Ayrıca bk. Selâvi, *el-İstiksâ*, thk. Cafer en-Nâsîrî-Muhammed en-Nâsîrî, 2/9.

⁵⁴ Selâvi, *el-İstiksâ*, thk. Cafer en-Nâsîrî-Muhammed en-Nâsîrî, 2/8-9.

⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8/136; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînüni'l-edeb*, 24/254-259.

rüttüğünü öğrenince Abdullah b. Yâsîn'i göndermesinden dolayı pişmanlık duymuş, onu eleştirdiği bir mektup göndermiştir. Abdullah b. Yâsîn bu mektuba karşı yazdığı cevapta söz konusu kabilelerdeki ileri derecedeki ahlakî çöküntüyü anlatmış, Allah'ın hükmünü çiğnemediğini ifade etmiştir.⁵⁶

Murâbitlar zamanla idarecilerinden memnun olmayan ya da civarlarındaki kabilelerin saldırıları sebebiyle zor durumda bulunan topluluklardan gelen yardım çağrılarına da muhatap olmuşlardır. Sicilmâse fakihleri Abdullah b. Yasin'e bir mektup göndererek yöneticilerin zulmünden, toplumda yaygınlaşan fenalıklardan şikâyet etmişler, ehl-i ilmin ve müslümanların zillet altında yaşadığını ifade ederek yardım çağrısında bulunmuşlardır. Bu mektubun ulaşması üzerine Murâbitlar bu şehri hakimiyetleri altına almış, lehviyat aletlerini kırıp, haramların işlendiği mekanları yakmışlar, zekât dışındaki vergileri kaldırmışlardır. (445 veya 447/1053-1054/1055-1056) Abdullah b. Yasin ele geçirilen ganimetin beşte dördünü savaşan askerlerine dağıtırken beşte birlik kısmını ise şehrin fakihlerine vermiştir.⁵⁷

Abdullah b. Yasin, Yahyâ b. Ömer el-Lemtûnî'nin (v. 447/1055-1056) vefatından sonra yerine kardeşi Ebûbekir b. Ömer'i (v. 462/1069) getirmiştir.⁵⁸ (447/1055) Sûsulaksâ'yı hakimiyet altına alarak buradaki rafizî hakimiyetine son veren Murâbitlar, Ağmat'ı 448 (1056) senesinde ele geçirmişler, burayı (geçici) başşehir ilan etmişlerdir.⁵⁹ Abdullah b. Yasin'in 451 (1059) senesinde vefatından sonra⁶⁰ Ebû Bekr b. Ömer bir süre daha devleti yönetmiş, daha sonra idareyi 465'te (1073) Yûsuf b. Taşfîn'e bırakmıştır. 61

2.2. Yûsuf b. Taşfîn'in Fukaha ile İlişkileri

⁵⁶ Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 10/170.

⁵⁷ Selâvî, *el-İstiksâ*, thk. Cafer en-Nâsîri-Muhammed en-Nâsîri, 2/12-13.

⁵⁸ *el-Huleü'l-mevşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 23; Selâvî, *el-İstiksâ*, thk. Cafer en-Nâsîri-Muhammed en-Nâsîri, 2/13; Yiğit, "Murâbitlar", 31/152.

⁵⁹ Yiğit, "Murâbitlar", 31/152.

⁶⁰ Abdullah b. Yâsîn hakkında geniş bilgi için bk. Adnan Adıgüzel "Abdullah B. Yasin Ve Murâbitlar Hareketi," *İslâmî İlimler Dergisi*, 7/13 (2012), 49-67.

⁶¹ *el-Huleü'l-mevşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 26; Selâvî, *el-İstiksâ*, thk. Cafer en-Nâsîri-Muhammed en-Nâsîri, 2/19-21; Yiğit, "Murâbitlar, 152.

Kaynaklarda son derece dindar, hayırhâh, basiretli, kararlı, üstün zekaya sahip,⁶² adil, ilim ve din adamlarına meyyal, onların reyleri ile hareket edip onları hüküm sahibi kılan,⁶³ fukahayı üstün tutup onların fetvâlarını esas alan, zühd sahibi, maişetini kendisi temin eden⁶⁴ bir hükümdar olarak tavsif edilen Yûsuf b. Taşfîn civardaki şehirleri alarak devletin sınırlarını daha da genişletmiştir.⁶⁵ İbnü'l-Esîr Mağrib ehlinin kendisinin ve çevresindekilerin sünnet yolu üzere olmaları ve şeriat'a ittiba etmeleri sebebiyle Yûsuf b. Taşfîn'e yardım ettiklerini, bu şekilde onun da kale kale fethederek Mağrib'e hükmettiğini ifade etmiştir⁶⁶ ki tarihte ilk defa Mağrib-i Aksa, Mağrib-i Evsat ve Büyük Sahra Yûsuf b. Taşfîn döneminde Murâbitların hakimiyetinde birleşmiştir.⁶⁷ Yûsuf b. Taşfîn, tavâif-i mülûkun birbirleri ile savaşmaları neticesinde ortaya çıkan zaafiyetten istifade eden hristiyanların saldırıları sebebiyle Endülüs müslümanlarına yardım için Endülüs'e geçmiş, bilâhare bu bölgeyi de hâkimiyeti altına almıştır.

Yûsuf b. Taşfîn'in Endülüs'e geçmesinde hristiyanlara karşı büyük bir azim ve kararlılıkla mücadele veren fukahanın verdiği fetvâların oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Endülüs fukahası hristiyan saldırıları karşısında cihadın vacip olduğuna dair fetvâlar yayınlamışlardır. Bu hususla alakalı olarak bilhassa kendi döneminde Mağrib ve Endülüs fukahasının en önde gelen ismi olup⁶⁸ Mâlikiyyenin şeyhi olarak anılan⁶⁹ İbn Rüşd'ün yaşadıkları zaman diliminde Endülüs ehli için cihadın hacdan efdal olduğuna dair fetvâsı calib-i dikkattir. Burada önemli olan bir diğer husus İbn Rüşd'ün bu fetvâsı üzerine bizzat Yûsuf b. Taşfîn tarafından bir fetvânın daha sorulmuş olmasıdır. Yûsuf b. Taşfîn'in İbn Rüşd'e sorduğu soru "Senin cevabın "Endülüs ahalisinden haccetmemiş kimse için zamanımızda hac mı efdaldir, cihad

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, 8/137.

⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, 8/531.

⁶⁴ *el-Huleü'l-mevşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 81-82.

⁶⁵ *el-Huleü'l-mevşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 28-29, 32.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, 8/137; ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînüni'l-edeb*, 24/262.

⁶⁷ Mehmet Özdemir, "Yûsuf b. Taşfîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/31.

⁶⁸ İyaz b. Mûsâ b. İyaz b. Amrûn el-Yahsubî es-Sebtî, *el-Çunye fihrist-i Şuyûh-i Kadî İyâz*, thk. Mâhir Züheyr Cerrâr (Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982), 54.

⁶⁹ Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaût vd. (Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 19/501, 21/307.

mı?" sorusuna [ilişkindir], şayet [bir kimse yol emniyetli iken] haccetmiş ise bu durumda haccın edası nasıl olur?" şeklindedir. İbn Rüşd bu soruya şu şekilde cevap vermiştir: "Bu sorunu araştırdım, üzerinde durdum. Hac farızası bizim bu zamanımızda Allah'ın vücub şartı olarak kıldığı istitaatın bulunmaması sebebiyle Endülüs ahalisi hakkında kalkmıştır. Zira istitaat, nefis ve mal konusunda emniyet içinde ulaşım için güç ve kudret sahibi olmaktır, ancak o bu zamanda bulunmamaktadır. Bu illetten dolayı hac farızası düşer, tehlike ile karşı karşıya kalınması ihtimali sebebiyle de mekruh bir nafile olur. Kur'an'da ve Sünnet'te sayılmayacak kadar çok yerde fazileti zikredilen cihad ise hac farızasından efdaldır ve bu sorulmaya ihtiyaç hissedilmeyecek derecede açıktır. "Yol emniyetli iken farz olan haccı eda eden hakkında hac mı daha faziletlidir, yoksa cihad mı?" şeklindeki soru gelince, benim bu konudaki görüşüm, bu kimse için de cihadın faziletli ve öncelikli olduğudur. Yol emniyetli olduğu halde, hac farızasını yerine getirmemiş kimse [hakkında da] haccın hükmü, haccın fevren mi müterâhiyen mi olduğu hususu ile alakalı ihtilafa göre çıkarılır. Bu (yani haccın edası) ileri gelen [emir ve asker]ler için ancak cihad yapanların bulunup da cihad farızasının [kendilerinden] düşmesi durumunda [gerekli] olur. Ancak cihadın bu kimseler tarafından yapılması lüzumunun iyice ortaya çıkmış olduğu durumlarda cihad haccın fevren mi müterâhiyen mi olduğuna dair ihtilaf sebebiyle farz olan hacdan daha faziletlidir."

Ayrıca İbn Rüşd Sebte emîrinin Endülüs'e yakın bölgelerde bulunanların Endülüs ahalisi ile aynı hükme tabi olup olmadıklarına dair sorularına da cevap vermiş, kendi görüşüne göre Endülüs ahalisi gibi onlar için de cihadın daha faziletli olduğunu ifade etmiştir. İbn Rüşd bunu da Mâlikî mezhebinde sahih kabul edilen görüşe göre haccın müterâhî olduğu kavli ile gerekçelendirmiştir. İbn Rüşd fetvâsında bilhassa müslümanların hâmilere olan idarecilerle askerleri söz konusu ederek cihadın onlara vacip olduğunu defaatle vurgulamıştır.⁷⁰ Benzer bir fetvâ da İbn Hamdîn'e aittir. İbn Hamdîn Endülüs'ten veya civarından olup da malî ve bedenî bakımdan Hacca gitmeye kadir olan

⁷⁰ İbn Rüşd, *el-Fetâvâ*, thk. el-Muhtâr b. et-Tâhir et-Telifi, 1021-1025.

kimse için cihadın farzietinin haccın farzietinden daha kuvvetli olduğuna dair fetvâ vermiştir.⁷¹

Bilhassa Kastilya kralı VI. Alfonso'nun (v. 1109) 478'de (1085) Tuleytula'yı işgal etmesi akabinde⁷² fukahanın fetvâları yanında meliklerden de gelen yardım talepleri⁷³ üzerine Yûsuf b. Taşfîn yakın çevresi ile de istişare etmiş, onlar Allah'a ve Rasulüne iman eden bir kimsenin müslüman kardeşine yardım etmesinin vacip olduğunu, onu düşmana bırakmasının helal olmadığını ifade ederek görüş bildirmişlerdir.⁷⁴ Bunun üzerine Endülüs'e geçen Yûsuf b. Taşfîn Tuleytula'yı işgal eden VI. Alfonso'ya karşı Zellâka'da 479'da (1086)'da kesin bir zafer kazanmış,⁷⁵ elde ettiği ganimetleri Endülüslülere bırakarak geri dönmüştür.⁷⁶ *el-Hulel* müellifi bu zaferin Endülüs tarihindeki en büyük zafer olduğunu bildirmiştir.⁷⁷

Yûsuf b. Taşfîn'in Mağrib'e geri dönmesinden sonra Endülüs'teki müslüman emîrlar yeniden birbirleriyle mücadeleyle girmiş, Kastilya kralı tekrar saldırılara başlamış, Endülüs'ten gelen heyetlerin yardım talepleri üzerine Yûsuf b. Taşfîn Rebûlevvel 481'de (Haziran 1088) ikinci defa Endülüs'e geçmiş ve burada Leyyît (Aledo) Kalesi'ni dört ay süreyle kuşatmış, ancak meliklerden yeterli destek alamamış, bu sebepten kuşatmayı kaldırıp Mağrib'e dönmüştür.⁷⁸ Yûsuf b. Taşfîn bundan sonraki süreçte Endülüs'teki tavâif-i mülûka son vermeye karar vermiştir. Endülüs'e geçen Murâbit kuvvetleri 483 (1090) tarihinden itibaren bu müstakil emîrliklere son vermeye başlayacaktır.⁷⁹ Ancak Yûsuf b. Taşfîn bu kararını münferiden almamıştır. Devlet adamları ve fakihlerle istişare etmiş, İbnü'l-Melcûm ismiyle bilinen Merâkeş kâdıl-

⁷¹ Muhammed b. İbrâhîm, *Cuhûdu 'ulemâi'l-Endelüs*, 155.

⁷² Özdemir, "Yûsuf b. Taşfîn", 44/31.

⁷³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8/307; *el-Hulelü'l-mevşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 33-35, 45-49.

⁷⁴ *el-Hulelü'l-mevşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 48-50.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8/308-310; *el-Hulelü'l-mevşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 59-62.

⁷⁶ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, thk. İhsan Abbas, 4/369.

⁷⁷ *el-Hulelü'l-mevşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 62.

⁷⁸ *el-Hulelü'l-mevşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 66-70.

⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8/339-345; *el-Hulelü'l-mevşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 71-77.

cemâası fakih Yûsuf b. İsâ'nın⁸⁰ (v. 492/1099) da aralarında bulunduğu fakihlerin Alfonso ile anlaşmalar yapan tavâif-i mülûkun hal'inin vacip olduğuna dair fetvâlarından sonra nihai kararını vermiştir.⁸¹ Bu kararında Gırnata kâdısı İbnü'l-Kulaî[?] gibi Endülüs'lü fakihlerin ısrarlı yardım talepleri de etkili olmuştur.⁸² Yûsuf b. Taşfîn 484(1091-1092) senesi itibariyle Benû Hüd hariç, Endülüs'teki emîrlıkların tamamına son verecektir.⁸³

Bu süreçte devrin fakihleri, Yûsuf b. Taşfîn'i Abbâsî hilafetine bağlanması hususunda da teşvik etmiş, ondan Mağrib ve Endülüs üzerindeki Abbâsî hilafetinin hakimiyetini resmen ortaya koymasını istemiş, Yûsuf b. Taşfîn'le yaptıkları toplantıda Yûsuf b. Taşfîn'e "Halifeden ahd almadıkça, müslümanların sana itaat etmeleri vacip değildir."⁸⁴ ifadelerini kullanmışlardır. Diğer taraftan Endülüs bölgesindeki meliklerin de Yûsuf b. Taşfîn'e itaat etmemelerine gerekçe olarak onun Abbâsî halifesi ile resmî bir bağının bulunmamasını öne sürdükleri anlaşılmaktadır.⁸⁵

Bunun üzerine Yûsuf b. Taşfîn'in talebi ile onun Endülüs'teki galibiyetlerinden bilhassa Zellâka savaşındaki zaferinden büyük memnuniyet duymuş olan Abbâsî halifesi el-Müstazhir-Billâh'tan⁸⁶ (v. 512/1118) onu Endülüs bölgenin sultanı olarak gördüğüne dair resmî bir belge gelmiştir. Bu belgenin alınmasında Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed el-İşbilî el-Arabî'nin (v. 493/1099) mühim bir rolü olmuştur. İbnü'l-Arabî beraberinde oğlu Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Arabî (v. 543/1148) bulunduğu halde 485(1088) senesinde doğuya gitmiş ve Abbâsî halifesinden Yûsuf b. Taşfîn'in cihadını methedip hilafete olan bağlılığını övdüğü yazıyı almıştır.

⁸⁰ Sallâbî, *Fıkhü't-temkîn*, 110. Bu eserde bu fakihin ismi Ebu'l-Melcûm olarak kaydedilmiştir. Bu ismin İbnü'l-Melcûm olması kuvvetle muhtemeldir. Hayreddin Zirikî, *el-A'lâm, Kâmusu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrût-Lübân: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002) 8/244.

⁸¹ İbn Haldûn, *Dîvânu'l-mübtede' ve'l-haber*, thk. Halil Şehhâde, 6/249.

⁸² Sallâbî, *Fıkhü't-temkîn*, 111.

⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8/344.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8/531; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînnüni'l-edeb*, 24/272.

⁸⁵ *Resâilu Ebî Bekr Muhammed b. Abdillâh b. el-Arabî* den naklen Muhammed b. İbrâhîm, *Cuhûdu 'ulemâi'l-Endelüs*, 194-195.

⁸⁶ İbnü'l-esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8/531.

İbnü'l-Arabî ayrıca İmam Gazzâlî (v. 505/1111) ile Bağdat'ta buluşmuş, onu Yûsuf b. Taşfîn'den önceki durum ile onun Endülüs'e geçmesinden sonraki durum hakkında bilgilendirmiş ve Doğu Endülüs bölgesinde hristiyanlarla ittifak kuran, anlaşmalar yapan, cihadın ancak Kureyş'ten bir imam ya da onun naibiyle olacağını, Yûsuf b. Taşfîn'in ise Abbâsî halifesi ile resmî irtibatının bulunduğunu gösteren bir belgenin olmadığını gerekçe olarak ileri sürüp Yûsuf b. Taşfîn'e biat etmeyen melikler hakkındaki şer'î hükmü sormuştur. İmam Gazzâlî bu mesele ile alakalı olarak şu fetvâyı vermiştir: "Melik Abbâsî halifesinden bir şiar aldığı zaman tüm reaya ve reisler ona itaat edip bağlanmaları vâcip olur. Kim direnir de isyan ederse ve elini itaattan çekerse o bâğî hükmündedir." Gazzâlî, bu emîrler hakkındaki görüşünü ise şu şekilde açıklamıştır: "Emîre yani Yûsuf b. Taşfîn'e ve taraftarlarına itaat konusunda direnen ve özellikle de hristiyanlardan yardım talep eden reislerle savaşmak vacipdir. Abbâsî halifesine itaatte sadık olan âdil melike itaate dönünceye kadar onlarla savaşmak Allah'a en ziyade yaklaştıran amellerdendir." Ebû Muhammed b. el-Arabî Gazzâlî'den Yûsuf b. Taşfîn'e kendisinin cihadını ve adaletini övdüğü bir mektup da almıştır. Bu mektubunda İmam Gazzâlî, Yûsuf b. Taşfîn'in ismini "Câmi'ü kelimetî'l- İslâm", ve "Câmi'ü kelimetî'l-müslimin" ifadeleriyle birlikte anmıştır.⁸⁷ Yûsuf b. Taşfîn'e büyük bir teveccüh gösteren İmam Gazzâlî'nin sonraki yıllarda üstün meziyetleri ve ilim ehline olan meyli sebebiyle Mağrib'e Yûsuf b. Taşfîn'in yanına gitmek için yola çıktığı ancak onun vefat haberini alınca gitmekten vaz geçerek geri döndüğü de rivayet edilmiştir.⁸⁸

İbnü'l-Arabî hem Abbâsî halifesinden aldığı menşuru hem de Gazzâlî'nin mektubunu alarak dönüş yoluna çıkmış, ancak yolda vefat etmiştir.⁸⁹ Oğlu Kâdı Ebû Bekr İbnü'l-Arabî yola devam etmiş, ayrıca İskenderiye'de Ebû Bekr et-Turtûşî'den (v. 520/1126) de Yûsuf b. Taşfîn'e hitaben yazılmış bir mektup almıştır. Bu mektup Turtûşî'nin Yûsuf b. Taşfîn'e uzun bir nasihatı ile cihadı

⁸⁷ *Resâilu Ebî Bekr Muhammed b. Abdillâh b. el-Arabî* den naklen Muhammed b. İbrâhîm, *Cuhûdu 'ulemâi'l-Endelûs*, 194-195; ayca bk. Sallâbî, *Fıkhu't-temkîn*, 110-115.

⁸⁸ İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, thk. İhsân Abbâs, 7/125.

⁸⁹ Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Faymaz ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaût (Müessesetü'r-Risâle, 1405-1985), 19/130-131.

sürdürme konusundaki teşvikini ihtiva etmektedir.⁹⁰ İmam Gazzâlî ve Ebû Bekr et-Turtûşî'den gelen mektuplar Yûsuf b. Taşfîn için önemli bir destek mahiyetinde olmuştur.⁹¹ Kaymaklarda halifeden gelen menşurun insanların arasında yayıldığı ve Endülüs'te müslümanlar arasında birliğin sağlanmasında önemli bir rol oynadığı bilgisi verilmiştir.⁹² Bu iki mektubun da benzer bir işleve sahip olduğu muhtemeldir.⁹³

Endülüs bölgesine hâkim olmakla Yûsuf b. Taşfîn tavâif-i mülûk zamanında çökmeye yüz tutan Endülüs'ün dört asır daha müslümanların elinde kalmasına vesile olmuştur. Bu devirde ilk kez Kuzey Afrika ile Endülüs tek bir devletin egemenliği altında birleşmiştir.⁹⁴ Abbâsî hilafeti ilk kez bu zaman diliminde Endülüs'e gelmiştir.⁹⁵ Bu aynı zamanda Mağrib bölgesinin de Abbâsî hilafetinin bayrağı altında birleşmesi anlamına gelmektedir.⁹⁶ Bu tarihî sonuca giden süreçte fukahanın rolü gözardı edilemeyecek kadar mühimdir. Şu husus da vurgulanmalıdır ki fukahâ Endülüs'ün kurtuluşunda sadece Murâbitlar'a destek verip onları ve halkı teşvikle iktifa etmemiş, hristiyanlara karşı fiilen de savaşmışlardır. Hatta bu dönemde onlardan savaş meydanlarında hayatlarını kaybedenler de olmuştur.⁹⁷ Endülüs fukahası Yûsuf b. Taşfîn'in Endülüs'e hâkimiyetinden sonra da devam eden hristiyan tehditlerine karşı Murâbitlar'ın etrafında toplanmış, onlara büyük destek vermişlerdir.⁹⁸ İbn Rüşd el-Cedd, Murâbitların kullandıkları lisam (peçe) hakkında sorulan bir soru üzerine verdiği fetvâda Murâbitlar için "Onlar hakka davet edip dine yardım ediyorlar. Onlar müslümanların hâmîleri ve mücahidleridir."⁹⁹ ifadelerini kullanmıştır. Ebu Bekr İbnü'l-Arabî *Ârizatü'l-ahvezî fi şerhi Süneni't-*

⁹⁰ Resâilu Ebî Bekr Muhammed b. Abdillâh b. el-Arabî'den naklen Muhammed b. İbrâhîm, *Cuhûdu 'ulemâi'l-Endelüs*, 196.

⁹¹ İbn Haldûn, *Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber*, thk. Halil Şehhâde, 6/249-250.

⁹² İbn Haldûn, *Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber*, thk. Halil Şehhâde, 6/249; Sallâbî, *Fıkhü't-temkîn*, 129.

⁹³ Muhammed b. İbrâhîm, *Cuhûdu 'ulemâi'l-Endelüs*, 197.

⁹⁴ Özdemir, "Yûsuf b Taşfîn", 44/31.

⁹⁵ Merrâküşî, *el-Mu'cib fi telhisi ahbâri'l-Mağrib*, thk. Salâhaddin el-Huvârî, 71.

⁹⁶ Adnan Adıgüzel, "Mağrib ve Endülüs'ü Birleştiren Lider Yusuf b. Taşfîn", *İSTEM*, 16/32 (2018), 231-257; Sallâbî, *Fıkhü't-temkîn*, 129.

⁹⁷ Enver Mahmûd Zenâti, "Fukahâu'l-Endelüs ve'l-cihâd fi 'asri devleti'l-Murâbitîn", *Al Bayan*, albayan.co.uk (Erişim 27.05.2014); Muhammed b. İbrâhîm, *Cuhûdu 'ulemâi'l-Endelüs*, 187, 268-270, 278-286, 308-309, 311-312, 313.

⁹⁸ Muhammed b. İbrâhîm, *Cuhûdu 'ulemâi'l-Endelüs*, 176, 178, 188.

⁹⁹ İbn Rüşd, *el-Fetâvâ*, thk. el-Muhtâr b. et-Tâhir et-Telîfî, 965.

Tirmizî isimli eserinde Murâbitları şu şekilde methetmiştir: “Murâbitlar hakka çağırıp ve dine yardım ediyorlar. Onlar müslümanların hâmilere, dinin yardımcılarıdır. Murâbitların herhangi bir faziletleri yahut meziyetleri olmasa bile Zellâka savaşı onlara yeter. Bu onların en büyük övünç kaynakları ve en karlı ticaretleridir.”¹⁰⁰

Yûsuf b. Taşfîn hükümdarlığı süresince fakihlerin fetvâlarına dayanmaya özen göstermiştir. İşbiliye meliki el-Mu'temid-Alellah İbn Abbâd'ı (v. 487/1094[?]) cezalandırıp tutuklatmasında, Yûsuf b. Taşfîn'in Endülüs fukahasına fetvâ sorması akabinde¹⁰¹ onların, hristiyanlardan yardım isteyip onlarla işbirliği yapması sebebiyle İbn Abbâd'ın küfrüne verdikleri fetvâ etkili olmuştur.¹⁰² Bu hususa dair bir diğer dikkat çekici örnek Yûsuf b. Taşfîn'in zekat haricinde koyduğu vergilerle alakalıdır. Yûsuf b. Taşfîn'in yönetimi devraldığı ilk zamanlarda raiyyetten sadece zekât alınıyorken¹⁰³ daha sonra devletin gelirlerinin kâfi gelmemesi üzerine fukahanın fetvâsına istinaden meûnet adı altında yeni vergiler ihdas edilmiştir.¹⁰⁴ Ancak bu tasarrufa itiraz eden fakihler de bulunmuştur. Yûsuf b. Taşfîn, meûnet talebine ilişkin olarak Meriyye ehline gönderdiği yazıda fakihlerden bir cemaatin kendisinin Hz. Ömer'e iktidaen yaptığı meûnet alma uygulamasına cevaz verdiklerini ifade etmiş, buna karşılık Meriyye kâdısı Ebû Abdullah b. el-Ferrâ bu yazıya şu şekilde cevap vermiştir: “Emîrül-müslîminin meûnetin gerekliliğine dair zikrettikleri ve benim bu konuda ağırdan alışıma [a gelince], Ebu'l-Velîd el-Bâcî ile [diğer] fakihler ve kâdılar Ömer b. Hattâb'ın da bu vergiyi almasına dayanarak fetvâ verdiler, [ancak] O Rasûlullah'ın (S.A.V) sahabîsidir, kabir arkadaşıdır ve adlinde şüphe olmayan bir kişidir. Emîrül-müslîmîn ise Rasûlullah'ın

¹⁰⁰ Muhammed b. İbrâhîm, *Cuhûdu 'ulemâi'l-Endeliis*, 189-190.

¹⁰¹ *el-Hulelî'l-mevşîyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 69-70.

¹⁰² Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr et-Tunûsî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr, Tahrîru'l-ma'ne's-sedîd ve tenvîru'l-akli'l-cedîd min tefsîri'l-kitâbi'l-mecîd* (Tûnus: ed-Dâru't-Tûnûsiyye, 1984), 3/219. Bu kaynakta Mu'temid'i cezalandıran hükümdarın ismi Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'in olarak geçmektedir. Ancak Mu'temid'i bütün mal varlığına el koyduktan sonra ailesi ile birlikte önce Tanca'ya, ardından Miknas'a ve daha sonra Ağmat'a gönderen Yûsuf b. Taşfîn'dir. Mu'temid 487/1094 [?] veya 488/1095'de [?] vefat etmiştir. Lütfi Şeyban, “Mu'temid -Alellah, İbn Abbâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/389

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, 8/137; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînûni'l-edeb*, 24/261.

¹⁰⁴ Muhammed b. İbrâhîm, *Cuhûdu 'ulemâi'l-Endeliis*, 264-265.

sahabîsi değildir, kabir arkadaşı değildir, adlinde şüphe olmayan bir kimse de değildir. Şayet fakihler ve kâdılar seni adalette (onun) menzilesine koyuyorlarsa Allah senin hakkında üstlendikleri [sorumluluk] sebebiyle onları hesaba çeker. ... Ömer, alınmasını gerekli kıldığı [vergi ile ilgili olarak] mescide girmiş ve beytülmâlde müslümanlar için harcayacak tek bir dirhem dahi kalmadığına yemin etmiştir. Sen de ilim ehlinin huzurunda oradaki büyük mescide gir ve senin yanında da beytülmâlde de tek bir dirhem dahi kalmadığına yemin et. [İşte ancak] bu durumda [meûnet bize] gerekli olur, vessalam." Kâdı bu cevabı sebebiyle herhangi bir şekilde cezalandırılmamıştır.¹⁰⁵

Fukahanın Yûsuf b. Taşfîn üzerindeki tesirini gösteren, müsteşriklerin de eserlerinde yer verdikleri bir diğer ilgi çekici örnek, şu vakıadır: Yûsuf b. Taşfîn 496 (1102/1103) senesinde Endülüs'e geçtiğinde Kurtuba fakihlerinden biri, İbn Hasret[?] el-Cebelî el-Kurtubî'ye ait bir kitapta yahudîlerle alakalı bir rivayet görmüş ve bunu Yûsuf b. Taşfîn'e bildirmiştir. Bu rivayet şu şekildedir: "Yahudîler, şayet Rasulullah'ın gönderilmesinden sonraki 500 senesinde kendilerine nebî gelmezse müslüman olmaya kendilerini ilzâm etmişlerdir. (Dolayısıyla artık) müslüman olmaları onlara gereklidir. Zira onlar Tevrat'ta Allah'ın (c.c.) Musa'ya olan şu kavlini bulmuşlardır. "Nebi manası Muhammed olan rasuldür."" Yûsuf b. Taşfîn, yahudîlerin durumunu görmek ve onların müslüman olmalarını sağlamak maksadıyla yanında Kâdılcemâa Muhammed b. Ali b. Ahmed et-Tağlebî olduğu halde şehirlerine gitmiştir. Ancak kâdılcemâa onların buldukları durum üzere bırakılmaları doğrultusunda görüş bildirmiş, bunun üzerine Yûsuf b. Taşfîn onlardan on bin dinar alarak geri dönmüştür.¹⁰⁶ Yûsuf Eşbah (Joseph Aschbach) ve Dozy bu vakıayı Yûsuf b. Taşfîn'in yahudîlere yaptığı şiddetli baskıya ve onlardan nefretine delil olarak zikretmişlerdir.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Sallâbî, *Fıkhü't-temkîn*, 135-136.

¹⁰⁶ *el-Huleü'l-meşîyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 80-81.

¹⁰⁷ Yûsuf Eşbah, *Târîhu'l-Endelüs fi asri'l-Murâbitîn ve'l-Muvaahhidîn*, çev. Muhammed Abdullah İnân (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1417-1996), 2/239; ayrıca bkz. Reinhart Pieter Anne Dozy, *Spanish İslâm: a history of the Moslems in Spain*, çev. Francis Griffin Stokes (London: Chatto-Windus, 1913), 721.

2.3. Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'in Fukaha ile İlişkileri

Yûsuf b. Taşfîn'in 500 (1106) senesinde vefat etmesinden sonra yerine veliahd tayin ettiği oğlu Ali b. Yûsuf b. Taşfîn geçmiştir.¹⁰⁸ Babasından zengin bir hazine ve huzurlu ve güçlü bir ülke devralan Ali b. Yûsuf b. Taşfîn Endülüs'te saldırya geçen hristiyan kuvvetleri ile mücadele etmiş, onları hezimete uğratmış, kendisi de hristiyanlar üzerine seferler düzenleyerek sınırlarını genişletmiştir.¹⁰⁹ Bilhassa Zellâka savaşında yenilmesi sebebiyle yeni ordu hazırlayarak yeniden harekete geçen VI. Alfonso'nun tekrar yenilgiye uğratılması Endülüs'te Murâbitlar'ı güçlerinin zirvesine çıkarmıştır. Ali b. Yûsuf b. Taşfîn fukahanın, hristiyanlarla olan yakın ilişkilerini ve ittifaklarını gerekçe göstererek, "Şeriat seni onların beldelerini ellerinden almaya davet ediyor." diyerek son vermesini istedikleri tavâif-i mülûktan Benî Hûd'a da gâlip gelmiş, böylece suğr bölgelerini de topraklarına dahil etmiştir.¹¹⁰ Bu galibiyetler akabinde Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'e Abbâsî halifesi tarafından Muizzu'd-devletî'l-Abbâsîye ünvanı verilmiştir.¹¹¹

Fukaha Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'in emîrliğe geçmesini memnuniyetle karşılamış,¹¹² onun hükümdarlığını desteklemiş,¹¹³ hükümdarlığı süresince de bu desteği sürdürmüştür. Mâlikî mezhebine kendisi de vakıf olan¹¹⁴ Ali b. Yûsuf b. Taşfîn bu mezhebin uygulanması hususunda ziyadesiyle hassasiyet göstermiş, Mâlikî fürû'una vakıf olan kimseleri yakınında tutmuş,¹¹⁵ işlerin yürütülmesinde onlarla istişare etmiş, hatta onların onayı olmadan herhangi bir

¹⁰⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8/531; *el-Hulelü'l-mevşîyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 84.

¹⁰⁹ *el-Hulelü'l-mevşîyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 85.

¹¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 7/628; *el-Hulelü'l-mevşîyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 98-99; Ebû'l-Hasen Ali b. Mûsâ b. Saîd el-Mağribî el-Endelüsî, *el-Mağrib fi hul'l-Mağrib* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1955), 2/438.

¹¹¹ *el-Hulelü'l-mevşîyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 87.

¹¹² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 10/695.

¹¹³ Mesela Kurtuba'da kadî'l-cemaa olan Ebu Abdillâh b. Hamdîn, Yûsuf b. Taşfîn'in hastalığını öğrendiğinde, Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'e biat etmeyen Kurtuba valisi Ebu Abdillâh bin el-Hac'a karşı kesin bir duruş sergilemiş, baskılara rağmen valiye karşı çıkmıştır. Muhammed b. İbrâhîm, *Cuhûdu 'ulemâi'l-Endelüs*, 198.

¹¹⁴ Sübkî, Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn es-Sübkî, *Tabakatü's-şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv (Hecr lî't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1413), 6/219; ayrıca bk. *el-Hulelü'l-mevşîyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 85.

¹¹⁵ Merrâküşî, *el-Mu'cib fi tellîs-i ahbârî'l-Mağrib*, thk. Salâhaddîn el-Huvârî, 131.

karar çıkarmamış,¹¹⁶ kazada ve hükümlerde memleketinin fukahasına uymuştur.¹¹⁷ *el-Mu'cib'* de onun da babası gibi cihad yolunda yürüdüğü vurgulanmış, ibadet ehli olmasından, ahlaki meziyetlerinden bahsedilmiş, onun meliklerden çok zahidlere benzediği, fakihleri ve din adamlarını tercih ve tafdilde çok ileri gittiği, fakihlerle istişare etmeden hiçbir işi sonuçlandırmadığı bilgisi verilmiştir.¹¹⁸ *el-Kâmil fi't-târih'* te de onun bu özelliklerinden bahsedilmiş, âlimlerden biri kendisine nasihatte bulunduğu anda huşû içerisinde onu dinlediği, kalbinin yumuşadığı ve bu halin üzerinde görüldüğü anlatılmıştır.¹¹⁹ Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'in döneminde fakihlerin sayısı daha önce Endülüs'te görülmemiş ölçüde artmış,¹²⁰ fukaha devlet yönetiminde çok daha fazla etkin olmuştur.

Fakihlerden bilhassa yukarıda da ismi geçen Kādılcemâa Ebu Abdullah b. Hamdîn'in Ali b. Yûsuf b. Taşfîn üzerinde büyük bir tesire sahip olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Kattân'ın (v. XIII. yüzyılın ortaları) *Nazmu'l-Cümân* isimli eserinde geçtiğine göre Ali b. Yûsuf b. Taşfîn ona hiçbir konuda muhalefet etmemiştir.¹²¹ Ancak bu devirde özellikle İbn Hamdîn'in riyasetinde Kurtuba âlimlerinin¹²² bid'at kitabı olduğu gerekçesiyle verdikleri fetvâ sebebiyle *İhyâu 'ulûmi'd-dîn'* in nüshalarının toplatılarak Kurtuba camiinin batı kapısı önünde yakılması¹²³ Murâbitlar'la alakalı olumsuz bir algının yaygınlaşıp yerleşmesine sebebiyet veren başlıca hadiselerdendir. Fetvâ metni günümüze ulaşmamıştır. Ancak Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'in oğlu Taşfîn b. Ali b. Yûsuf'un kendi döneminde Belenseliler'e gönderdiği resmî yazıdan fetvânın mahiyeti anlaşılabilir. Bu yazıda bid'at sahiplerinin özellikle de Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin kitaplarından birinin farkına varılması durumunda, izinin takip edilmesi, bulunduğu takdirde yakılması, onu gizlemekle itham olunan şahsa da ağır ye-

¹¹⁶ Merrâküşi, *el-Mu'cib fi telhisi ahbâri'l-Mağrib*, thk. Salâhaddin el-Huvârî, 130.

¹¹⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînüni'l-edeb*, 24/273.

¹¹⁸ Merrâküşi, *el-Mu'cib fi telhîs-i ahbâri'l-Mağrib*, thk. Salâhaddin el-Huvârî, 130.

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, 8/531.

¹²⁰ Merrâküşi, *el-Mu'cib fi telhîs-i ahbâri'l-Mağrib*, thk. Salâhaddin el-Huvârî, 130.

¹²¹ Ebî Muhammed Hasen b. Ali b. Muhammed b. Abdilmelik el-Ketâmî İbnü'l-Kattân, *Nazmu'l-Cumân li-tertîbi mâ selef min ahbâri'z-zemân li-bni'l-Kattân el-Merâkişî*, thk. Mahmud Ali Mekkî, (Tatvân: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî), 74.

¹²² *el-Hulel'* de fakihlerin *İhyâ'* in yakılması hususunda icma ettikleri bilgisi vardır. *el-Hulelü'l-mevşiyiye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 104.

¹²³ Anân, *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, 79.

minler verdirilmesi emrolunmuştur.¹²⁴ Bu yazı Ali b. Yûsuf b. Taşfîn dönemindeki *İhyâ'*a yönelik karşıt tutumun Murâbitlar'ın son zamanlarına kadar sürdürüldüğünü de göstermektedir. Ancak bu sert tavır gerek Endülüs'te gerek Mağrip'te Murâbitlar'ın otoritesinin sarsılmasında ve bu devleti yıkacak olan Muvahhidler'in giderek güçlenmesinde de mühim rol oynamıştır.¹²⁵ İbn Hamdîn riyasetindeki fakihlerin bu fetvâyı vermesindeki temel saik *İhyâ'*ı Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebine aykırı telakki etmiş olmalarıdır. Diğer taraftan bu hadise aynı zamanda Endülüs bölgesinde daha önceki devirlerde de görülmüş olan tasavvuf karşıtlığının tezahürlerinden biri olarak da değerlendirilebilir. Ancak şu husus da vurgulanmalıdır ki Endülüs ve Mağrip bölgesinde bu uygulamaya ve fetvâya karşı tavır alan, *İhyâ'*ı yakanların tazminle yükümlü tutulup tedip edilmelerinin gerekliliğine dair fetvâlar veren fakihler de bulunmuştur.¹²⁶ Necib Zebîb'in verdiği bilgiye göre Murâbitlar döneminde sadece *İhyâ'*ın değil Mağrip'te Mu'tezile'ye ait kitapların yakılması için de emir verilmiştir.¹²⁷

Kurtuba kâdılcemâası İbn Rüşd de Ali b. Yûsuf b. Taşfîn üzerinde en müessir olmuş fakihlerden biridir. Gerek yöneticiler gerek halk nezdinde büyük bir nüfuza sahip olan İbn Rüşd'ün bu konumunu en iyi şekilde gösteren vakıa tarihe Kurtuba fitnessi olarak geçen hadisedeki rolüdür. 514'te (1121) Kurtuba'da valinin kölelerinden birinin sebebiyet verdiği bir olay sebebiyle Murâbitlar Devleti kuvvetleri ile şehir halkı karşı karşıya gelmiş, giderek daha da büyüyen hadiseleri bastırmak üzere Ali b. Yûsuf b. Taşfîn Kurtuba önlerine kadar gelmiştir.¹²⁸ İbn Rüşd sulhu temin için teşebbüse geçerek halkı zabtemiş, olayların kontrolden çıkmasına engel olmuştur. Diğer taraftan şehri kuşatmak için gelen Ali b. Taşfîn'e Kurtubalıların isyan etmediğini, biatlarını

¹²⁴ Huseyn Mu'nis, *Nusûs siyâsiyye*, 20.

¹²⁵ Ercan Alkan, *İbn Arabî'nin Hal'u'n-na'leyn Şerhi: Tahkik ve Değerlendirme*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 18-19.

¹²⁶ Geniş bilgi için bk. Emine Nurefşan Dinç, Murâbitlar Devleti Hükümdarı Ali B. Yûsuf b. Taşfîn Zamanında Devrin Nüfuzlu Fakihlerinin Fetvâsı ile İhyâu 'Ulûmî'd-Dîn'in Yakılması, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 13/2, (2018), 355-380.

¹²⁷ Necib Zebîb, *el-Mevsûâtü'l-âmme li târihi'l-Mağrib ve Endelüs*, 2/303-304.

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 8/645. (Bu hadise *el-Hulel'e* göre 512 tarihinden önce vuku bulmuştur. *el-Hulelül'l-mevşîyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 86-87.)

bozmadığını söylemiş, olaylara sebep olan suçluların cezalandırılmasını tavsiye ederek yapıcı bir rol oynamıştır.¹²⁹

İbn Rüşd'ün Ali b. Yûsuf b. Taşfîn üzerindeki etkisini gösteren bir diğer mühim vakia, sultanın bu fakihin ehl-i zimmet ile ahdin bozulabileceğine ve onların sürülebileceklerine dair fetvâsını uygulamaya esas almış olmasıdır. Gırnata şehrindeki hristiyanlar ısrarlı bir şekilde mektuplar ve elçiler göndererek Aragon kralını Gırnata şehrini işgal etmeye çağırmuşlar, kendilerinin de takviye kuvvetlerle destek olacaklarını vadetmişlerdir. Gırnata hristiyanlarının bu ısrarlı talepleri karşısında Aragon kralı harekete geçmiş, Gırnata'ya ulaştığında Murâbitlar Devleti kuvvetlerinin şehrin etrafında konumlanarak Gırnata'yı emniyet altına aldığını görmüştür. Aragon kralı her ne kadar bazı yerleri tahrip edip korku ve endişeye sebep olmuş ise de herhangi bir Endülüs şehrini işgal edemeden geri dönmek durumunda kalmıştır.¹³⁰ Ancak bu hadise İbn Rüşd'ün zihnini onu tedris faaliyetinden alıkoyacak kadar meşgul etmiştir.¹³¹ Yetmiş yaşını aşmış olmasına rağmen 520'de (1126) Merakeş'te bulunan Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'in yanına kadar gitmiş,¹³² hükümdara Endülüs'teki durumu anlatarak hristiyanların ahdi bozduklarını ve zimmetten çıktıklarını bildirmiştir.¹³³ İbn Rüşd bu tür hadiselerin tekrarlanmaması ve dahildeki emniyetin garanti altına alınabilmesi için Aragon kralı ile yardımlaşan hristiyanların sürülebileceklerine fetvâ vermiş, onlara yapılacak muamelenin en hafifinin de bu olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'den kardeşi Ebû Tâhir Temîm b. Yûsuf b. Taşfîn'i Endülüs valiliğinden azletmesini de istemiştir. Ali b. Yûsuf b. Taşfîn İbn Rüşd'ün bu tavsiyelerini dikkate alarak Gırnata'daki hristiyanları Mağrib'e sürmüş, kardeşini de valilikten azletmiştir. Bu görüşmede Ali b. Yûsuf b. Taşfîn İbn Rüşd'e şehir surlarının takviyesi için yetmiş bin altın dinar tahsis ettiğini de ifade etmiştir ki daha önce Mehdî tehlikesinin zuhuru zamanında şehir surlarının güçlendirilmesini

¹²⁹ Muhammed b. İbrâhîm, *Cuhûdu 'ulemâi'l-Endelüs*, 200-202.

¹³⁰ *el-Hulelü'l-mevşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 91-97; İbn İzâri, *el-Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. E. Levi-Provençal, 4/69.

¹³¹ İbn Rüşd, *el-Fetâvâ*, thk. el-Muhtâr b. et-Tâhir et-Telîlî, 1521.

¹³² İbn Rüşd, *el-Fetâvâ*, thk. el-Muhtâr b. et-Tâhir et-Telîlî, 1523.

¹³³ *el-Hulelü'l-mevşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 90-91, 97.

isteyen fakihler içerisinde İbn Rüşd de bulunmaktadır.¹³⁴ Bu vakıa başta müsteşriklerin kitaplarında olmak üzere¹³⁵ çeşitli eserlerde Murâbıtlar'da gayrimüslimlere olumsuz bir bakış açısının hâkim olduğu iddiasına verilen misallerden biridir.¹³⁶

Bununla birlikte iddia edilenin aksine Murâbıtlar döneminde gayrimüslimlerin oldukça iyi bir konumda olduğu tezini işleyen kaynaklar da oldukça fazladır. Bu kaynaklarda yer alan bilgilere göre Murâbıtlar'da ehl-i zimmete Kitap ve Sünnet'e göre muamele edilmiş, onlardan kendi arazilerinin korun-

¹³⁴ *el-Hulelü'l-mevşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 90, 97-98; ayrıca bk. İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. E. Levi-Provençal, 4/73; ayrıca bk. Adnan Adıgüzel, "Müslümanlarla Gayri Müslimlerin Birlikte Yaşama Tecrübesi ve 1126'da Endülüs'ten Mağrib'e Tehcîr Meselesi", *ASOS The Journal of Academic Social Science, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/30 (Eylül 2016), 119-123.

¹³⁵ Dozy, *Spanish İslâm*, 722; Dozy, Reinhart Pieter Anne, *İslâm tarihi*, çev. Abdullah Cevdet [Karlıdağ], sad. Vedat Atilla (İstanbul: Gri Yayınevi, 2006), 300.

¹³⁶ Billhassa Endülüs Tarihi ile alakalı mühim çalışmaları bulunan Mehmet Özdemir de bu olayı müsta'ribler yani Endülüs hristiyanları için olumsuz bir gelişme olarak görmüş, bu olayı Murâbıtlar'ın radikal bir dinî anlayışa sahip olmalarına bağlamıştır. Ayrıca bu hususla ilgili olarak Murâbıtlar'ın çan çalınmasını yasakladıklarını da belirtmiş, bu devirde Gırnata kâdısı Ebu'l-Asbağ İsa b. Sehl'in (v. 486/1093-1094) de kiliselerin yıkılmasını tecviz eden ve müslümanların şehirlerinde yeni kilise inşa edilemeyeceği hükmünü muhtevî olan bir fetvâ verdiğini ifade etmiştir. (Mehmet Özdemir, *Endülüs* (İstanbul: TDV Yayınları, 2017), 193; Bu hususla alakalı olarak ayrıca bk. ayrıca bkz. Dozy, *Spanish İslâm*, 721-722.) Özdemir'in de ifade ettiği üzere söz konusu tehcir kararı ve uygulaması hristiyanlar açısından olumsuz bir hadisedir. Bu hadise Endülüs'te 711 yılından o ana kadar üç semâvî dinin bir arada yaşamasını mümkün kılan sistemin hâricî sebeplerle kısmen de olsa tıkanıp da göstermektedir. (Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyâsî Târih* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016), 202-203) Ancak bu hadisenin değerlendirilmesinde İbn Rüşd'ün söz konusu fetvâsını gayrimüslimlerin ihaneti üzerine vermiş olması da göz ardı edilmemesi gereken bir husustur.

Diğer taraftan Özdemir'in çan yasağına dair verdiği kaynak bu dönemde yazılmış bir hisbe risalesidir. (İbn Abdûn, *er-Risale fi'l-kazâ ve'l-hisbe*, thk. É. Lévi-Provençal, 55.) ve müslümanların bulunduğu bölgelerde çanın yasak olması genel olarak fıkıh doktrininde yer alan bir hükümdür. (Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kasânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î' fi tertîbi's-şerâ'î'* (Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 7/113; Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-eimme es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût: Dârü'l-ma'rife, 1414/1993), 15/134, 16/38; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, *el-Beyân ve't-Tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl li-mesâil'l-müstahrace*, thk: Muhammed Haccî[?] ve âharûn (Beyrût-Lübân: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1408-1988), 17/9.)

Kilise yapımı ile alakalı söz konusu fetvâ metninde ise sulh yolu ile alınan topraklarda yeni kilise inşa edilemeyeceği, ancak var olan kiliselere dokunulmayacağı hükmü bulunmaktadır. Savaşla elde edilen topraklardaki kiliselerle alakalı olarak ise Mâlikî fakihlerinden biri kiliselerin tahrip edileceğine, diğeri ise gayrimüslimlerin yaşadıkları yerleşim yerlerinde bu kiliselere dokunulmayıp onların yeni kiliseler de edinebileceklerine dair iki görüş nakledilmiştir. Ebu'l-Asbağ İsa b. Sehl b. Abdullah el-Esedî, *el-İ'lâm bi-nevâzili'l-ahkâm el-ma'rûf bi'l-ahkâmî'l-kübrâ*, thk. Nûra Muhammed Abdülazîz et-Tüveycîrî (y.y., 1415-1995), 773-775.

ması için görevlendirilenler, orduya iştirak edenler, hatta önemli konumlara yükselenler bulunmuştur.¹³⁷ Zimmîler kazâî hürriyete de mâlik olmuşlar, aralarındaki davalar kendi din adamları tarafından neticelendirilmiştir.¹³⁸

Şu husus özellikle vurgulanmalıdır ki *İhyâ'*ın yakılması hadisesinde olduğu gibi Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'in resmî fukahaya dayanarak yaptığı çeşitli tasarruflarına karşı çıkan, sultanı ikaz eden, sultanın yanındaki fakihlerin hükümlerini hatalı bulan fakihler de bulunmuştur. Mesela el-Kâdı Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ b. Ferrâ el-Endelüsî (v. 514/1120-1121) Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'e, meûnet konusu ile alakalı gönderdiği mektupta, yetimlerin ve miskinlerin mallarından zorla vergi toplanmasının muhtemelen bir kısım fukahai's-sûnun işaretiyle yapıldığını ifade etmiş, Ali b. Yûsuf'a hitaben bütün bunlardan kendisinin sorumlu olduğunu, bir hurma çekirdeğinden dahi hesaba çekileceğini yazmıştır.¹³⁹

Meûnet adı altında alınan bu verginin bilhassa Endülüs bölgesinde ciddi bir sıkıntıya yol açtığı anlaşılmaktadır. Yûsuf b. Taşfîn döneminde de bu vergiye karşı çıkan fakihlerin bulunduğu dair misal bir önceki başlıkta ifade edilmiştir. Bu vergilerin toplanması halkta Murâbitlar'a karşı büyük bir tepkinin oluşmasına neden olmuştur. Mesela Kurtuba ahali Kurtuba'daki Kâdîlcemâa İbnü'l-Menâsîf olarak bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Esbağ'ı (v. 536/1141-1142) bu vergi sebebiyle recm etmişlerdir.¹⁴⁰

3. Geçmişten Bugüne Murâbitlar Hakkında Yapılmış Değerlendirmeler

Günümüze kadar gelen süreçte, fukahanın Murâbitlar Devleti'ndeki otoritesine dair yapılan değerlendirmelerin iki uç istikamette seyrettiği görülmektedir.

Tarihte başlıca hasımları Muvahhid'lerden itibaren Murâbitlar aleyhine bir karalama kampanyası başlatılmış ve bu dönemin fukahası ile alakalı olarak çeşitli ithamlar dile getirilmiştir. Muvahhidî tarihçi Merrâküşî (v. XIII. yüzyılın ortaları) eserinde şöyle demiştir: "Emîrü'l-müslimine ancak Mâlikî mezhebi furû'u alanında mütihaz olan âlimler yakın olabilirdi ve sadece

¹³⁷ Hirefî, *el-Ahvâlu's-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri't-tatavvuru'l-hadârî*, 284-285, 336.

¹³⁸ Hirefî, *el-Ahvâlu's-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri't-tatavvuru'l-hadârî*, 307-308; Sallâbî, *Fıkhü't-temkîn*, 1163.

¹³⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 11/ 226.

¹⁴⁰ Muhammed b. İbrâhîm, *Cuhûdu 'ulemâi'l-Endelüs*, 333-334; İbnü'l-Kattân, *Nazmu'l-Cuman*, 222.

onlara değer verilirdi. Bu dönemde mezhep kitapları çok revaçtaydı ve uygulamada onlar esas alınmaktaydı. Onların dışındaki eserler terkedilmişti. Öyle ki Allah'ın kitabına, Rasul'ün sünnetine bakmak unutulmuştu. Bu dönemin bilinen isimleri Allah'ın kitabına ve Sünnet'e gereken özeni göstermiyorlardı. Kelam ilmi ile meşgul olanların tekfirine hükmolunuyordu. Fakihler emirü'l-müslimînin yanında ilm-i kelamın kabih kabul edildiğini, selef âlimlerinin de bu ilmi kerih görüp bu ilimle uğraşanları terkettiklerini, bu ilmin dinde bid'at olduğunu bildirmişlerdi."¹⁴¹

Müsteşrikler ise adeta Murâbitlar'a ve bu devrin fukahasına savaş açmışlardır. Dozy (v. 1883) Endülüs'te fikrî hayatın çöküşünün fakihlerin otoritesi sebebiyle olduğu iddiasını ortaya atmış,¹⁴² Endülüs tarihi ile alakalı kitabının muhtelif kısımlarında Murâbitlar'ı barbar olarak nitelemiş,¹⁴³ Murâbitlar hükümdarı Yûsuf b. Taşfîn'den söz ederken bilgisiz, barbar ve vahşi nitelemesinde bulunarak Endülüs medeniyetini idrak edememekle, medeniyete herhangi bir kıymet vermemekle, sadece fakihleri öne çıkarmakla suçlamıştır.¹⁴⁴ Müsteşrik Yûsuf Eşbâh (Joseph Aschbach) (v. 1882) da benzer iddialara kitabında yer vermiş, Murâbitlar'ın basit bedevi kabileler arasından geldiklerini, Arap medeniyetinin her unsuruna düşman olduklarını, sert tabiatlı meliklerinin Arap kabilelerinden ve onların kültürlerinden öğrendiklerini, bu kültürün tüm tezahürlerini ezdiklerini, kendi inançlarına aykırı düşen âlimleri kovduklarını, kitaplarını yaktıklarını yazmıştır.¹⁴⁵ Eserinde bir başka vesile ile de Murâbitların baskı uygulayarak felsefe ve kelam ilimlerini kovduklarını, bu bilgileri ihtiva eden kitapları yasakladıklarını, alenen yaktıklarını ifade etmiştir.¹⁴⁶

Günümüzde de bir kısım yazarlar Murâbitlar'ı dar görüşlülükle, fikir hürriyetine karşı çıkmakla ve fikrî hayatın donmasına sebebiyet vermekle suçlamışlar,¹⁴⁷ bu durumun başlıca sorumlusunun fukaha olduğunu iddia etmişler,

¹⁴¹ Merrâküştî, *el-Mu'cib fi telhisi ahbârî'l-Mağrib*, 131.

¹⁴² <http://habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/4241>.

¹⁴³ Dozy, *Spanish İslâm*, 702, 736.

¹⁴⁴ Dozy, *Spanish İslâm*, 702 vd.

¹⁴⁵ Eşbâh, *Târîhu'l-Endelüs fi asri'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, 2/250.

¹⁴⁶ Eşbâh, *Târîhu'l-Endelüs fi asri'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, 2/239

¹⁴⁷ Mesela bkz. Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1417-1997), 4/78-79.

Mâlikî mezhebine sıkı bağlılığı eleştirmişler, bilhassa Murâbitlar'ın son dönemlerinde fukahanın nüfuzunun bir çeşit dinî diktatoryaya dönüştüğünü ifade etmişlerdir. Bu yazarlar Mâlikî fukahasının reayanın memnuniyetsizliğinde ve emîrliğin etkinliğinin zayıflamasında payının olduğu görüşünü de ortaya koymuşlardır. Bu yazarlara göre onların aşırı nüfuzu, refah içerisinde yaşayışları da Murâbitlar devri toplumundan sert bir reddedişle karşılaşmalarına sebep olmuştur.¹⁴⁸ Bu devir araştırmacılarından bazılarına göre Murâbitlar Devleti'ni yıkılışa götüren başlıca âmiller bu devletin mutlak manada dine dayanmış olması ile bu devir fukahasının zihninin ilimlere ve medeniyete açık bulunmamasıdır. Bu araştırmacılara göre fukaha kendilerine intikal eden müktesebatı tecdit edememiştir.¹⁴⁹

Murâbitlar'la alakalı olarak aksi istikamette fikre sahip olan araştırmacılar ise Murâbitların sadece fıkıhla ilgilenip onun dışındaki ilim ve fikirlere karşı oldukları şeklinde özetlenebilecek suçlamalara karşı çıkmışlar, bu karalama kampanyasının hasımları Muvahhidler döneminden itibaren başlatıldığını ifade etmişlerdir. Hirefî'nin ifade ettiği üzere Muvahhidler Devleti'ni Murâbitlar'ın mirası üzerinde kuran İbn Tümert¹⁵⁰ (v. 524/1130) bütün fikrî mesaisini Murâbitlar'ın rükünlerini yıkmaya ve kendi devletini tesis etmeye hasretmiştir.¹⁵¹ O savaşını Murâbitların akidesine savaş açarak başlatmıştır. Hatta Murâbitlarla savaşmanın hristiyan ve mecusilerle savaşmaktan daha öncelikli bir vacip olduğuna tabilerini ikna etmiş, onları ashab-ı teşbih ve tec-

¹⁴⁸ Sallâbî, *Fıkhu't-temkîn*, 211.

¹⁴⁹ Necîb Zebîb, *el-Mevsûatu'l-âmmé li târihi'l-Mağrib ve Endelüs*, 2/303-304.

¹⁵⁰ Mehdiyyet iddiası ile ortaya çıkan İbn Tümert'in ilk çıkışı 514 senesindedir. (*el-Hulelü'l-mevşîyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 99) İlk olarak camide karşılaştığı Ali b. Taşfîn'e "Memleketini münker değiştirdi. Sen raiyyetinden mesulsün." demiş, daha sonra makamına geldiği Ali b. Taşfîn ona bir ihtiyacının olup olmadığını sormuş, o ise maksadının sadece münkeratı değiştirmek olduğunu ifade etmiş, bunun üzerine Ali b. Taşfîn fukahadan onunla konuşup halini araştırmalarını, münazara ile onun ilmi derecesini öğrenmelerini istemiştir. İçlerinde Ebû Abdullah Mâlik b. Vuheyb el-Endelüsî de bulunmuştur. Münazaradan sonra fukaha Ali b. Taşfîn'e İbn Tümert'in insanları fitneye düşürdüğünü, onun tutuklanarak insanlarla bağlantısının kesilmesi gerektiği yönünde görüş bildirmişlerdir. Tavsiye etmişlerdir. Ancak orada bulunanlardan biri İbn Tümert'in zaten zayıf olduğunu söyleyerek serbest bırakılması tavsiyesinde bulunmuş, Ali b. Yûsuf bu tavsiyeye uyarak İbn Tümert'i serbest bırakmıştır. Böylece o da Murâbitlar Devleti'nin yıkılışına kadar gidecek olan süreci başlatmıştır. (*el-Hulelü'l-mevşîyye*, thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme, 100-121); Adnan Adıgüzel, "Muvahhidler Hereketinin Doğuşu", *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler*, 16/51 (2012), 115-132.

¹⁵¹ Hirefî, *el-Ahvâlü's-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri't-tataovuru'l-hadârî*, 96.

sim olarak nitelendirmiştir.¹⁵² Hirefî Murâbıtlar'la alakalı olumsuz fikirler ileri süren araştırmacıların İbn Tûmert yanında Ebu Bekir b. Ali es-Sanhacî el-Beyzak (v. 559-560/1164), Abdülvâhid el-Merrâküşi (v. XIII. yüzyılın ortaları) gibi Murâbıtlar'la alakalı çok olumsuz bir tablo çizen Muvahhidler ve Muvahhid tarihçilerden etkilenen isimler olduğunu ifade etmiştir.¹⁵³ Muhammed b. İbrâhîm bu araştırmacıların etkilendikleri isimlere görüşlerinde Murâbıtlara karşıt bir duruş sergileyen İbnü'l-Kattân ile bazı tasavvuf erbabının isimlerini de eklemiştir.¹⁵⁴ Abbas el-Cerrârî ise bilhassa Merrâküşi üzerinde durmuş, Muvahhidler'in destekçisi olan bu tarihçi eliyle Murâbıtlar'a karşı bu şekilde bir hamle başlatıldığını, sonra bu fikrin Şekandî (v. 629/1232) gibi bazı Endülülülere intikal ettiğini, ilerleyen süreçte bu iddianın bir kısım müsteşrikler tarafından da alındığını ve günümüzde bazı araştırmacılar tarafından sürdürüldüğünü bildirmiştir.¹⁵⁵

Abbas el-Cerrârî, Murâbıtlar'ın Mâlikî mezhebine sıkı bir şekilde bağlı oluşlarına farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Cerrârî onların kısa süre zarfında çok geniş bir alanda daha önce nizam altına girmemiş kabile ve emîrlikleri nüfuz altına alarak kâmil manada bir devlet kurmayı başarmalarının sebepleri arasında, bölgeye ve ticaret yollarına hakimiyet kurmak suretiyle iktisadi güce sahip olmaları yanında, Mâlikî mezhebine dayanmak suretiyle bu kabileler arasında birlik sağlayabilmelerini de saymıştır. Bilhassa Mağrib bölgesini söz konusu ederek bu bölgelerde İdrisîler'in zamanından itibaren Mâlikî mezhebine bağlanıldığını, fıkhen ve akîdeten benimsendiğini vurgulayan Cerrârî'ye göre Murâbıtların yaptığı bu mezhebin yayılmasını umumileştirmek ve ıslah hareketi için esas almak olmuştur. Daha önce bu mezhebi bilmeleri sebebiyle Mağripliler de temelleri Mâlikî mezhebine dayanan bu devletin otoritesini kabule zaten hazır bir durumdaydılar. Cerrârî'ye göre Mağripliler'in mizaçlarına da uygun olması sebebiyle Mâlikî mezhebi, bu dönemde bu bölgede birliği sağlamaya kadir yegâne mezhebdi. Bu görüşünü İbn Haldûn'un Mağrib'te Mâlikî mezhebinin yayılışına ilişkin açıklamasına paralel bir izah ile temellendiren Cerrârî, bilhassa Mağripliler'in fikrî seviye itibariyle dinî kaide-

¹⁵² Hirefî, *el-Ahvâlu's-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri't-tatavvuru'l-hadârî*, 113.

¹⁵³ Hirefî, *el-Ahvâlu's-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri't-tatavvuru'l-hadârî*, 347.

¹⁵⁴ Muhammed b. İbrâhîm, *Cuhûdu 'ulemâi'l-Endelüs*, 209-210. (5 numaralı dipnot)

¹⁵⁵ Cerrârî, "et-Teyyâru'l-fikhiyyi'l-Murâbitî ve medâ te'sîrihi 'ale'l-fikri ve'l-edeb".

lerin ve ilkelerin olabildiğince en sade ve basit bir şekilde ortaya konulmasına ihtiyaç duyduklarını, nassa ve nakle dayanıp mantık ve kıyastan uzak olması sebebiyle Mâlikî mezhebinin diğer mezheplere nazaran onlara daha uygun geldiğini ifade etmiştir.¹⁵⁶

Cerrârî'ye göre Mâlikî mezhebi Murâbitlar'ın mücadelesini yöneten, bu mücadelenin şartlarını ve gayelerini belirleyen, tabiatını şekillendiren bir hareket hüviyetinde olmuştur. Zira onlar mütekamil bir düzen kurmayı hedeflemişlerdir. İslah için felsefeciler, mütefekkirler nasıl durumlara ve şartlara bakıp istinbat ve teemmüllerle yeni bir biçime davet ediyorlarsa din adamları da çağrılarını dinin kaynaklarına ve ilkelerine dönmekle yaparlar. Murâbitların gölgesinde gelişen durum da bu şekilde gerçekleşmiştir.¹⁵⁷

Cerrârî Murâbitlar'da fukahanın yüksek bir konuma sahip olmasını da olumlu bulmaktadır. Fakihlerin bu devirde siyasete yön veren, devletin mühim işlerini kontrol eden devlet adamları konumunda olduğunu ifade eden Cerrârî'ye göre Murâbitlar'ın yönetiminde fıkhi esas almaları onların irrasyonalizm ve baskıyı reddedip hüküm ve devlet işlerine ilmî bir tasavvurla baktıklarını göstermektedir.¹⁵⁸

Cerrârî Murâbitlar'ın hasımlarının sürekli dile getirdikleri *İhyâ'*nın yakılması hadisesini de söz konusu etmiş, bu vakianın Murâbitlar'ın son döneminde vuku bulduğunu vurgulamış, bununla birlikte özellikle Mağrip'te bu teşebbüse karşı çıkan fakihlerin de var olduğuna dikkat çekmiştir. Bu hadiseyi devletin sorumlu fukahasının bilhassa kamuoyunu yönlendirmede acziyete düşmüş olmasının bir göstergesi olarak kabul eden Cerrârî, bu acziyeti de mezkur fukahanın mezhebin gelişimini Murâbitlar'ın nüfuzu altındaki büyük devletin şartları ile insicamlı bir şekilde başaramamalarının bir neticesi olarak görmüştür. Cerrârî'ye göre bu merhalede onlar birtakım imtiyazlara ve otoriteye sahip bürokratlar konumunda olmuşlardır.¹⁵⁹

Diğer taraftan Murâbitlar'ın iddia edilenin aksine düşünceye set çekmediğini bir medeniyet inşa ettiğini savunan yazarlar çalışmalarında bu devirde

¹⁵⁶ Cerrârî, "et-Teyyâru'l-fikhiyyi'l-Murâbiti ve medâ te'sîrihi 'ale'l-fikri ve'l-edeb".

¹⁵⁷ Cerrârî, "et-Teyyâru'l-fikhiyyi'l-Murâbiti ve medâ te'sîrihi 'ale'l-fikri ve'l-edeb".

¹⁵⁸ Cerrârî, "et-Teyyâru'l-fikhiyyi'l-Murâbiti ve medâ te'sîrihi 'ale'l-fikri ve'l-edeb".

¹⁵⁹ Cerrârî, "et-Teyyâru'l-fikhiyyi'l-Murâbiti ve medâ te'sîrihi 'ale'l-fikri ve'l-edeb".

şer'î ilimlerde yanında, coğrafya, tarih ve ensab, tıp, eczacılık, kimya, tasavvuf gibi birçok ilimde, edebiyat ve şiirde mühim şahsiyetlerin yetişmiş olduğunu delil olarak zikretmişlerdir.¹⁶⁰ Bu yazarların verdikleri bilgilere göre iddiaların aksine bu devirde kelim ilminde ve felsefede de mühim âlim ve filozoflar yetişmiştir. Mesela kelim ilminde Ebû Bekr el-Muradî (489/1096[?])¹⁶¹ ve onun talebesi Yûsuf b. Musâ el-Kelbî (520/1096[?]),¹⁶² felsefede ise Mâlik b. Vüheyb el-Endülüsî¹⁶³ ile Ebû Bekr b. Bâcce¹⁶⁴ gibi isimler temayüz etme fırsatı bulmuşlardır.¹⁶⁵ Zikredilen son iki isim aynı zamanda Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'in itimad ettiği vezirlerindedir.¹⁶⁶

Sonuç

Murâbitlar Devleti döneminde bilhassa kâdılık vazifesini deruhte eden fukaha tarihte eşine ender rastlanır şekilde siyaset müessesesi ile irtibatlı olmuş, siyasî ve sosyal hayatı doğrudan etkilemiştir. Bunun en önemli âmili Murâbitlar Devleti'nin tamamen dinî gayelerle kurulmuş bir devlet olmasıdır. Murâbitlar Devleti emirleri devletin kuruluş gayesine uygun bir siyaset izlemişler, ülkeyi şer'î esaslar dahilinde yönetmeyi hedeflemişlerdir. Buna bağlı olarak ulema ve fukahaya bilhassa kâdıllara hürmet göstermiş, onları geniş yetkilerle donatmış, diğer devlet görevlilerini de kâdılların kararlarını uygulamakla yükümlü tutmuşlardır. Bir diğer mühim âmil ise bu devirde bilhassa Endülüs ulema ve fukahasını aktif olarak sorumluluk almaya sevk eden hadiselerdir. Tavâif-i mülûk'un devamlı olarak birbirleriyle mücadele etmeleri, hatta kimi zaman birbirleri aleyhine hristiyanlarla ittifaklar kurmaları Endülüs müslümanlarını büyük bir zaafiyete uğratmış, hristiyanların Endülüs'e hâkim olma arzusunu kamçulamış, hristiyan saldırılarının giderek artmasına sebebiyet vermiştir. Endülüs'ün bütünüyle kaybedilmesi tehlikesiyle karşı

¹⁶⁰ Geniş bilgi için bk. Hırefî, *el-Ahvâlu's-siyâsiyye ve ehmmu mezâhiri't-tasavvuru'l-hadârî*, 363-420; Hamdî, *et-Târîhu's-siyâsî ve'l-hadârî*, 397-406.

¹⁶¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 10/636.

¹⁶² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 11/676; Halil İbrâhim es-Sâmerrâî & Abdülvâhid Zünnûn Tâhâ & Nâtk Sâlih Maslûb, *Târîhu'l-Arab ve Hadâratuhum fi'l-Endülüs* (Beyrût-Lübân: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîdî'l-Müttehîde, 2000), 1/347.

¹⁶³ İhsân Abbâs, *Târîhu'l-edebi'l-Endelüsî (Asru't-tavâif ve'l-Murâbitîn)* (Beyrût-Lübân: Dâru's-Sekâfe: 1978), 1/66.

¹⁶⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 11/601.

¹⁶⁵ Ayrıca bk. Sallâbî, *Fıkhü't-temkîn*, 205-206.

¹⁶⁶ Sâmerrâî, *Târîhu'l-Arab ve Hadâratuhum fi'l-Endülüs*, 1/371.

karşıya kalan ulemâ ve fukaha omuzlarındaki tarihî sorumluluğun idrakinde olarak büyük bir cehd ve gayret göstermiş, hristiyanlara karşı fiilen mücadele verdikleri gibi fetvâlarıyla komşu devletleri yardıma çağırılmışlar, verdikleri fetvâlarla vaziyetin yüklediği dinî mesuliyeti hatırlatmışlardır. Yûsuf b. Taşfîn liderliğindeki Murâbitlar'ın Endülüs'e geçerek hristiyanlara karşı Zellâka zaferini kazanması ve sonrasında Endülüs'a büyük ölçüde hâkim olmasında bu gayretler tesirini göstermiş, böylece ulema ve fukaha İslâm'ın ve müslümanların Endülüs'teki varlığının dört asır daha devam etmesinde mühim bir işlev üstlenmişlerdir. Endülüs bölgesinin tarihte ilk defa Abbâsî hilafetinin sancağı altına girmesinde de önemli bir role sahip olan bu devir fukahası, Endülüs'e geçmeleri akabinde de Murâbitlar'a destek vermeyi sürdürmüşlerdir. Fukaha bu devirde tavâif-i mülûk dönemini tecrübe etmiş ve Endülüs'ü kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmış olmaları, diğer taraftan müslümanları Endülüs'ten uzaklaştırma politikası doğrultusunda hareket eden hristiyan devletlerin tehditlerine sürekli maruz bulunmaları sebebiyle Murâbitlar'ın yanında yer alarak destek vermeye devam etmişlerdir. Bu sayılan âmillere bağlı olarak Murâbitlar'la fukaha arasında çok güçlü bir ilişki gelişmiştir. Bilhassa kâdılık vazifesini yürüten fukaha siyâsî ve sosyal hayatta çok mühim bir konuma sahip olmuş, bu durum Murâbitlar Devleti'nin zayıflamasına kadar devam etmiştir. Ancak şu husus vurgulanmalıdır ki, Murâbitlar Devleti döneminde fukaha tamamen aynı istikamette görüşlere sahip yekpare bütünlük arzeden bir zümre de olmamıştır. Sultanların uygulamalarından yanlış bulduklarına ve bunlara mesned teşkil eden fetvâlara karşı çıkıp itiraz eden fakihler de bulunmuştur. Hatta bu fakihlerin bazıları kâdılık vazifesini yürüten resmî ulemaya dahildir.

Murâbitlar Devleti emîrleri ve fukahası Mâlikî mezhebine sıkı bir bağlılık göstermişlerdir. Hâkimiyet alanını genişletirken Mâlikî mezhebine dayanan, aynı zamanda hükmettiği bölgelerde bu mezhebin yerleşip kökleşmesine de katkı sağlayan bu devlette Mâlikî mezhebine aykırı herhangi bir hüküm verilmesine, bir başka mezhebin esas alınmasına müsamaha gösterilmemiştir. Mâlikî mezhebine sıkı bağlılık gösterilmesi, diğer taraftan devlet yönetiminde güçlü bir konuma sahip bulunan fakihlerin fetvâları ile *İhyâ'*ın yakılması, gayrimüslimlerin tehcîri gibi hadiselerin yaşanmış olması sebebiyle yıkılışlarından itibaren Murâbitlar'a oldukça sert tenkitler yöneltmiştir. Bununla birlik-

te Mâlikî mezhebinin bu devletin kuruluşundaki ve gelişimindeki rolü, Endülüs ve Mağrip bölgelerindeki birliğin sağlamasında üstlendiği işlev, diğer taraftan hristiyanlarla münasebetlerde yaşanmış acı tecrübeler, tavâif-i mülûk dönemindeki ihtilaf ve ayrılıkların yol açtığı zaafiyet, hristiyan tehditlerinin sona ermeyip devam etmesi gibi vakıalar Murâbitlar döneminde alınmış bazı kararlardaki katı tutumun açıklanmasında yardımcı olabilir. Ancak bir sonraki dönemde; Muvahhidler Devleti döneminde Murâbitlar Devleti zamanındaki uygulamanın tam zıddı bir uygulamaya geçilmiş, belli bir döneme kadar İbn Tûmert'in fikhî hükümlerin doğrudan Kur'an ve Sünnet'ten çıkarılmasına dair görüşü esas alınmış, hatta bazı dönemlerde Mâlikî mezhebinin kitapları yakılmıştır.¹⁶⁷ Bu vakiada Murâbitlar Devleti dönemindeki söz konusu tavrın etkisinin bulunması muhtemeldir.

Kaynakça

- Abbâs el-Cerrârî. "et-Teyyâru'l-fikhiyyi'l-Murâbitî ve medâ te'sîrihi ale'l-fikri ve'l-edeb", Alantologia, (Erişim 12.12.2017) <http://alantologia.com/page/22820/>
- Adıgüzel, Adnan. "Abdullah b. Yasin ve Murabitlar Hareketi". *İslâmî İlimler Dergisi* 7/13 (2012), 49-67.
- Adıgüzel, Adnan. "Mağrib ve Endülüs'ü Birleştiren Lider Yusuf b. Taşfîn". *İSTEM* 16/32 (2018), 231-257
- Adıgüzel, Adnan. "Muvahhidler Hareketinin Doğuşu". *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler* 16/51 (2012), 115-132.
- Adıgüzel, Adnan. "Müslümanlarla Gayri Müslimlerin Birlikte Yaşama Tecrübesi ve 1126'da Endülüs'ten Mağrib'e Tehcîr Meselesi". *ASOS The Journal of Academic Social Science, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/30 (Eylül 2016), 109-126.
- Ali Raûf Cebr Vâlî el-Mâlikî & Mustafa Kâmil Muhammed eş-Şebbânî. "Fukahau'l-Endelüs ve devruhum fi'l-hayâti'l-ictimâiyye hilâle 'asri'l-

¹⁶⁷ Mehmet Özdemir, "Muvahhidler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/411.

Murâbitîn (484-520/1092-1134)", *Mecelletü'l-Külliyeti'l-İslâmiyyeti'l-Câmia* 13/49 (2018), 451-474.

Alkan, Ercan. *İbn Arabî'nin Hal'u'n-na'leyn Şerhi: Tahkik ve Değerlendirme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Diñç, Emine Nurefşan, "Murâbitlar Devleti Hükümdarı Ali B. Yûsuf b. Taşfîn Zamanında Devrin Nüfuzlu Fakihlerinin Fetvâsı ile İhyâu 'Ulûmî'd-Dîn'in Yakılması", *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 13/2 (2018), 355-380.

Dozy, Reinhart Pieter Anne. *İslâm tarihi*. trc. Abdullah Cevdet [Karlıdağ]. sad. Vedat Atila. İstanbul: Gri Yayınevi, 2006.

Dozy, Reinhart Pieter Anne. *Spanish İslâm: a history of the Moslems in Spain*. çev. Francis Griffin Stokes. London: Chatto-Windus, 1913.

Ebu'l-Asbağ İsâ b. Sehl b. Abdullah el-Esedî. *el-İ'lâm bi-nevâzili'l-ahkâm el-ma'rûf bi'l-ahkâmi'l-kübrâ*. thk. Nûra Muhammed Abdülazîz et-Tüveycirî. y.y., 1415-1995.

Ebü'l-Hasen Ali b. Mûsâ b. Saïd el-Mağribî el-Endelüsî. *el-Mağrib fî hulû'l-Mağrib*. 2. Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, 1955.

Enver Mahmûd Zenâtî, "Devru'l-fukahai fi'l-hayati'l-ictimaiyyeti hilâle asri'l-Murâbitîn", *Devriyye kâne't-târîhiyye*. el-Kuveyt: Dâr Nâşiriyye li'n-Neşri'l-İlektronî 7/ 25 (2014), 16.

Eşbâh, Yûsuf. *Târîhu'l-Endelüs fî asri'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*. trc. Muhammed Abdullah İnân. 2. Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1417-1996.

Fetâvâ İbn Rüşd li-ebi'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî el-Mâlikî. thk. el-Muhtâr b. et-Tâhir et-Telîlî. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1407/1987.

Halil İbrâhim es-Sâmerrâî & Abdülvâhid Zünnûn Tâhâ & Nâtık Sâlih Maslûb. *Târîhu'l-Arab ve Hadâratuhum fi'l-Endülüs*. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîdî'l-Müttehîde, 2000.

- Hamdî Abdülmün'im Muhammed Huseyn. *et-Târîhu's-siyâsî ve'l-hadârî li'l-Mağrib ve'l-Endelüs fi 'asri'l-Murâbitîn. Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmia, 1997.*
- Hirefi, Selame Muhammed Selmân el-. *el-Ahvâlu's-siyâsiyye ve ehemmu mezâhiri't-tatavvuru'l-hadârî li-devleti'l-Murâbitîn fi 'ahdi 'Aliyy-ibn-i Yûsuf b. Taşfîn (500-537). Mekketü'l-Mükerrreme: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Master Tezi, 1402/1982.*
- el-Hulelü'l-mevşiyye fi zikri'l-ahbârî'l-Merrâküşiyye li-müellifin Endelüsiyyin min ehli'l-karni's-sâmin el-hicrî. thk. Süheyl Zekkâr & Abdülkadir Zimâme. Rabat: Dâru'r-Reşâdi'l-Hadîse, 1399/1979.*
- Huseyn Mu'nis, *Nusûs siyâsiyye 'an fetrati'l-intikal mine'l-Murâbitîn ile'l-Muvahhidîn. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1420/2000.*
- Muhammed b. Ahmed b. 'Abdûn et-Tecîbî. *er-Risale fi'l-kazâ ve'l-hisbe, (Selâsi resâil Endelusiyye fi âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib içinde). thk. Évariste Lévi-Provençal. Kahire, 1955.*
- İbn Beşküvâl, Ebu'l-Kasım Halef b. Abdilmelik. *es-Sıla fi târih-i eimmeti Endelüs. nşr. es-Seyyid el-Attâr el-Huseynî. Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1374/1955.*
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyuddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed el-Hadramî el-İşbilî. *Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi târihi'l-Arab ve'l-Berber ve men âsaruhum min zevî'se'ni'l-ekber. thk. Halil Şehhâde. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1408/1988.*
- İbn Hallikan, Ebu'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân. thk. İhsân Abbâs. 7. Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1994.*
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî ez-Zâhirî. *Resâilu İbn Hazm el-Endelüsî. thk. İhsân Abbâs. Beyrût-Lübnân: el-Müessetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsat ve'n-Neşr, (2. Cilt, 2. Basım, 1987), (3. Cilt, 1981)*
- İbn İzârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed el-Merrâküşî. *el-Beyânu'l-Muğrib fi Ahbârî'l-Endelüs ve'l-Mağrib. thk. Lîfi Brunsefal. 4. Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru's-Sikâfe, 3. Basım, 1983.*

- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl li-mesâilil-müstahrace*. thk. Muhammed Haccî[?] ve âharûn. 17. cilt, Beyrût-Lübân: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1408/1988.
- İbnü'l-Esîr, Abdülvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî, İzzuddin. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdusselam Tedmurî. 7 ve 8. Cilt. Beyrût-Lübân: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997.
- İbnü'l-Kattân, Ebî Muhammed Hasen b. Ali b. Muhammed b. Abdilmelik el-Ketâmî. *Nazmu'l-Cumân li-tertibî mâ selef min ahbâri'z-zemân li-bni'l-Kattân el-Merâkişî*. thk. Mahmud Ali Mekki. Tatvân: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- İhsân Abbâs. *Târîhu'l-edebi'l-Endelüsî (Asru't-tavâif ve'l-Murâbitîn)*. Beyrût-Lübân: Dâru's-sekâfe, 5. Basım, 1978.
- Kâdı İyaz, İyaz b. Mûsâ b. İyaz b. Amrûn el-Yahsubî es-Sebtî. *el-Ğunye fihrist-i Şuyûh-i Kadî İyâz*. thk. Mâhir Züheyr Cerrâr. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402-1982.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-. *Bedâ'i' u's-şanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'*. 7. Cilt. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 1406/1986.
- Makkarî, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî el-. *Nefhu't-tîb fi ğusni'l-Endelesü'r-ratîb*. thk: İhsan Abbas. 1. ve 2. Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru Sâdır, 1997.
- Makkarî, Şihâbuddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-. *Ezhâru'r-Riyâd li'l-kadî İyaz*. thk. Mustafa es-Sekâ[?] & İbrâhîm el-İbârî & Abdülazim eş-Şelebî. 3. Cilt. Kahire: Matbatu Lecneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1358/1939.
- Merrâküşî, Abdülvâhid b. Ali b. et-Temîmî el-. *el-Mu'cib fi telhîs-i ahbâri'l-Mağrib min ledün fethi'l-Endelüs ilâ âhiri asri'l-Muvahhidîn*. thk. Salâhaddin el-Huvârî. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1426/2006.
- Muhammed b. Ahmed İbn Şakrûn. *Mezâhiru's-sikafeti'l-Mağribiyye*. Mağrib: Dâru's-Sikafe, 1406/1985.

- Muhammed b. İbrâhîm b. Sâlih el-Huseyn Ebâ'l-hayl. *Cuhûdu 'ulemâi'l-Endelüs fî's-Sirâ' mea'n-nasârâ hilâle 'asri'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*. Dâru Esdâi'l-Müctema' li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1419.
- Necîb Zebîb. *el-Mevsûâtu'l-âimme li târihi'l-Mağrib ve Endelüs*. 2. Cilt. Beyrût: Dâru'l-Emîr li's-Sekafe ve'l-'Ulûm, 1415/1995.
- Necmeddin Hentatî. *el-Mezhebü'l-Mâlîki bi'l-garbi'l-İslâmî ila muntasîfi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî el-hâdî 'aşera el-mîlâdî*. Tûnis: Tebrü'z-zaman, 2004.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed b. Abdüddâim el-Kureşî et-Teymî Şihâbuddin en-. *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*. 24. Cilt. Kâhire: y.y., 1423.
- Ömer b. Hamâdî, *el-Fukaha fî asri'l-Murâbitîn*. Tûnis: Câmiatu Tûnis, Master Tezi, 1987.
- Özdemir, Mehmet. Endülüs. İstanbul: TDV Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Özdemir, Mehmet. "Yûsuf b. Taşfîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/30-32. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özdemir, Mehmet. "Muvahhidler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/410-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. Abdillâh es-Soğdî es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût & Türkî Mustafâ. 29. Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs, 1420-2000.
- Sallâbî, Ali Muhammed es-. *Fıkhü't-temkîn 'inde devleti'l-Murâbitîn*. Kahire: Müessetu İkra', 1427/2006.
- Selavî, Şihâbuddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid b. Muhammed en-Nâsirî ed-Der'î el-Caferî es-. *el-İstiksâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'il-aksâ*. thk. Cafer en-Nâsirî & Muhammed en-Nâsirî, 1. Cilt. Dâru'l-Kitâb-ed-Dâru'l-Beyda.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-eimme es-. *el-Mebsût*, 15. ve 16. cilt, Beyrût: Dâru'l-Ma' rife, 1414/1993.

- Sübkî, Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn es-. *Tabakatü's-şâfi'iyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 6. Cilt. Heclî't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2. Basım, 1413.
- Şeyban, Lütfî. "Mu'temid-Alellah, İbn Abbâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/388-390. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yiğit, İsmail. "Murâbitlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/152-155. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz ez-. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 9, 10. Cilt. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnaût. 19. Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım. 1405 -1985.
- Zenâtî, Enver Mahmûd. "Devru'l-fukahai fi'l-hayati'l-ictimaiyyeti hilâle asri'l-Murâbitîn". *Devriyye kâne't-târihiyye*, 7/25 (Haziran 2014), 24.
- Zenâtî, Enver Mahmûd. "Fukahâu'l-Endelüs ve'l-cihâd fî 'asri devleti'l-Murâbitîn", Al Bayan, albayan.co.uk (Erişim 27.05.2014)
- Ziriklî, Hayreddin b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dımeşkî ez-. *el-A'lâm, Kâmusu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrigîn*. 8. Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.